A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 157 Subject Religion

Name of MSS अध्यात्म रामायण बालकाण्ड

Author — —

Period n. d. Folios 045 (002 to 046)

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios 001

157

(3)

157

श्री
प्र रा
बा टी
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ विसेनवंशाजयौभूषणः शीतकरोपरः स्वाह्लादको विलसभूषणः कै
लभोपरः प्रत्रविलसभूषणस्त्वेनपरमभक्ततया सदाभगवहृदयाह्लादितास्पधनिता १ नाम्ना
हिम्मतिर्माभूद्धैर्येणहिमवानिव रूपेणजितकंदर्पः तमयौदामयास्तमः २ पराक्रमेणेन्द्रा
नःसाक्षात्तेजसाभानुमानिव भूपानांभ्रष्टराज्यानांपुनः राज्यप्रदायकः ३ यंदृष्ट्वार्थिमू
हस्य जातेयंतिश्चिंतामतिः हित्वापश्चुतंत्रीत्वंचकामधुक्भूमिमागता ४ तस्माज्जाता
रामदत्तुंद्राश्चादिद्रवापरः मित्राणांचविमूर्णांचमानदः प्रथितःप्रभुः ५ मा
नदमानदातामानखेडकस्सनसदा श्रीसमृद्धंतमादेवीयत्कीर्त्याधवली
कृता हिमाचलस्यसमतांनीताःसमापिचाचलाः ६ यद्भानो
र्भुप्रबाहुग्गमेचोदस्यानपेत्तकाः कृषीबलाःप्रतिदि
नंप्रहृष्यंतिदिनंदिनं ७ तेनश्रीरामभक्तेनसर्वावि
द्याःप्रजानता श्रृंगवेरपुरेशेनरिपुकक्षदवाग्नि
ना ८ प्रार्थिताकल्पहृद्येणविद्वज्जनसभासदा भ
हनारोमाभिधेनाबध्येतेरामवर्सणा ९ प्रणा
म्यजानकीजानिंरामंकामातिसुंदरं चापबाण
धरंदेवंमायामानुषविग्रहम् १० ॥ रामः ॥

१

सेतुः परोपकृतये ध्यात्मरामायणांबुधौ स्वबाहुमालिभिः सद्भौः प्रोयतां तेन राघवः ॥ श्रीम
तावाल्मीकिनालोकोद्धारायचकृते रामचरित्रवर्णनरूपेणरामायणाख्यकाव्येनभगवतोली
लावतारस्यरामस्यरावणादीनांदुष्टमनुष्याणांबुद्ध्यैनदवदात्मस्वरूपगोपतेनव्यवहृतं स्वरूपंवाल्मी।
किनाशुभ्रमेवतत्त्वतत्रनिरूपितेतदेनतत्त्वमदयालभगवान्माहाहेदव्यासोलोकानांस्फुटबोधयितुंना
रदब्रह्मसंवादरूपेणब्रह्मांडपुराणेऽध्यात्मरामायणाख्यसंहिताचक्रे तस्याश्चवाल्मीकिसूचितार्थस्ता
पकत्वंबोधयितुंवाल्मीकिरामायणवदेवकांडसर्गोयेततांकृतवान् तांयथामतिस्वमतिदोषस्य

ॐ श्रीगुरुमूर्तयेनमः ॥ ॐ अप्रमेयत्रयातीतनिर्मलज्ञानमूर्तये मनोगिरांवि
दूरायदक्षिणामूर्तयेनमः ॥ सूतउवाच कदाचिन्नारदोयोगीपरानुग्रहवांछ
या पर्यटन्सकलाल्लोकान्सत्यलोकमुपागमत् २॥ ॥

उपेक्ष्याचक्ष्महे तामेनांसंहितांमैमिषेरण्येनैमिषीयान्ऋषीन् श्रावयतिस्मसूतयत्याह अप्र
मेयेति अप्रमेयंत्रयंमायाजीवेश्वररूपंतदतीतंतस्मादधिकंयतोनिर्मलंयतज्ज्ञानं तत्स्वरूपाय
नमः मनोगिरांविदूरायवाङ्मनसागोचरायेत्यर्थः १ सूतउवाचेति कदाचिदिति योगीयोगप
क्वकषायतयाविदितवेदितव्यः ताटशास्यपर्यटनविफलंतत्राहपरेति परेषांतत्तल्लोकवासि
नांधर्मज्ञानाद्युपदेशेनयोनुग्रहस्तदिच्छयेत्यर्थः सत्यलोकंब्रह्मलोकं २ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
भ गा
वा टी
२

तत्र सत्यलोके मुनिपुंगवो नारद उत्तमानगुणं चतुर्मुखं विहृष्ट्वा बृष्ट्वावेति ग्रामिसत्तती येस्मो
कस्यनसंबुधः मूर्तिमद्भिः गृहीतविग्रहैः छंदोभिर्वेदैः परितोविष्टितं तत्रवेदार्थतत्त्वमेव
सम्यक्त्वेन नवेदमूर्तत्वस्यानादितिभावः बालार्कप्रभया बालार्को तत्स्वरूपप्रभया ३ स
वार्थगोचरज्ञानं अतीतानागतवर्तमानरूपायेसर्वेऽर्थास्तद्विषयज्ञानयुक्तं बहुव्रीहिसमा

तत्र दृष्ट्वा मूर्तिमद्भिश्छंदोभिः परिवेष्टितं बालार्कप्रभया सम्यक् भासयंतं स्व
भासुरं ३ मार्कंडेयादिमुनिभिः स्तूयमानं मुहुर्मुहुः सर्वार्थगोचरज्ञानेन सर्व
त्रासमन्वितं ४ चतुर्मुखं जगन्नाथं भक्ताभीष्टफलप्रदं प्रणम्य दंडवद्भक्त्या
तुष्टाव मुनिपुंगवः ५ स तु हृष्टस्तं मुनिं प्राह स्वयंभूर्वै लवाहनम् किमच्छुकामम्
स्त्वमसितद्ददिष्यामितेमुने ६ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य मुनिर्ब्रह्माणमब्रवी
त्वतः श्रुतं मया सर्वं दृष्टं वैमे वस्तुभाशुभ ७ ॥

सः अतएव तत्तज्ज्ञानरूपयासमस्तलयाख्यां भाषातयायुक्तं ४ जगन्नाथं जगत्स्रष्टारं भक्ताभी
ष्टफलप्रदत्वेन प्रसन्नयोग्यतासूचनं ५ स्वयंभूरित्यनेन नानाहतज्ञानत्वं सूचितं वैस्वोनर
सर्वभूतेभ्यः पृथग्भूत्वा भवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः इत्युक्त
लक्षणं तत्पृष्टं वक्ष्यमाणर्थैः ६ शुभं विहितमशुभं निषिद्धं ७ ॥ २

एकमेव पुण्यहीनानां परलोकप्राप्त्युपाय इत्युक्तं तद्रहस्यमपि मत्स्यसंखं ब्रूहि अन्य इह परोपकारका
रणं पुण्येनापयुज्यतामित्येवं हृत्पाटयायद्धिमर्थी इत्यर्थः ८ दुराचाररताः निषिद्धकर्मनिरताः
तस्यैवमपंचः सत्यवार्तेति नास्तीतं वदेदिति निषिद्धान्नभाषणशीला इतियावत् ९ ९ सर्वेषा
पप्यमूलकारणमाह देहात्मदृष्टय इति देही एवात्मदृष्टिर्येषां ते इत्यर्थः एवं च देहनाशे सो
ऽस्य नाशात् पापपुण्यफलभोक्तुरभावात् याद्दष्टीनां विहिताकरणनिषिद्धकरणयोः प्रवृत्तिरिति
भावः स्थूलोऽहं गौरोऽहमिति प्रतीतिस्तु अज्ञातोऽजनत्प्रतीतिविरुद्ध इति तत्त्वं देहस्य परिणामित्वेन प्राति

॥ इदानीमेकमेवास्ति योतव्यं सरस्वतम् तद्रहस्यमपि ब्रूहि यदि तेऽनुग्रहो मयि प्राप्ते
कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्तापराङ्मुखाः ९ प
रापवादनिरताः परद्रव्याभिलाषिणः परस्त्रीसक्तमनसः परहिंसापरायणाः १० ॥
देहात्मदृष्टयो मूढा नास्तिकाः पशुबुद्धयः मातापितृकृतद्वेषाः स्त्रीदेवाः कामकिंकराः
विप्रा लोभग्रहग्रस्ता वेदविक्रयजीविनः धनार्जनार्थमभ्यस्तविद्यामदविमोहिताः १२

तृणोपचयापचयाभ्यां शरीरस्य तदभिन्नस्यात्मनः विनाशित्वं तत्त्वमविनाशी वा देयमात्मेति स्मृतिसि
द्धं एतदज्ञानात् नास्तिका नास्ति परलोक इति बुद्धिमन्तः पशुबुद्धयः आहारविहारमात्रपरा विधिप्र
तिषेधानभिज्ञा इत्यर्थः स्त्रीदेवाः स्त्रीजिता इत्यर्थः तेषामत्र स्त्रियामेव स्मृतिः अन्ते कामकिं
कराः काम्यकर्ममात्रपराः ११ लोभग्रहग्रहणं भूतादिना ग्रस्ताः वेदविक्रयजीविनः भृतकाध्या
पनार्जनफलकतया अभ्यस्ता या विद्या तन्मदेनाहङ्कारेण विमोहिताः इतरावेतानशीलाः १२ ॥

श्री
प्र बा॰
बा टी॰
३

त्यक्तेति प्रत्रविप्राः इत्यनुवर्त्तते त्यक्तं स्वजातिकर्म ब्राह्मणानुचितं कर्माध्ययनादि यैस्ते ततः परवंचका
परवंचनार्थैव धर्मानुष्ठानवंतः क्षत्रियादयोप्येवमेवेत्याह क्षत्रिया इति स्वधर्मत्यागरूपं शी
लं येषां न तु कदाचिदपि धर्मशीला इत्यर्थः १३ ब्राह्मणाचारतत्परा इत्यनेन धर्मसंकरो दर्शि
तः स्त्रियश्चेत्यनेन वर्णसंकरो दर्शितः भर्तृवंचनेनिर्भयानिःशंकाः भर्तृवंचनाति पाठे वा द्विभा

त्यक्तस्वजातिकर्माणः प्रायशः परवंचकाः क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः स्वधर्मत्यागशी
लिनः १३ तथैव शूद्राश्च ये के चिद्ब्राह्मणाचारतत्पराः स्त्रियश्च प्रायशो भ्रष्टा भर्तृ
वंचननिर्भयाः १४ श्वशुरद्रोहकारिण्यो भविष्यन्ति न संशयः एतेषां नष्टबुद्धीनां
परलोकः कथं भवेत् १५ इति चिंताकुलं चित्तं जायते मम संततं लघूपायेन ये
नैषां परलोकगतिर्भवेत् १६ तमुपायं समाचक्ष्व हि सर्वं वेत्ति यतो भवान् इत्यु
क्ते वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाचांबुजासनः १७ ॥

गुरिति त्यनेनावस्यादेरकारस्य लोपः १४ १५ परलोकगतिः भूर्लोकोर्ध्वं भुवर्लोकादिब्रह्म
लोकांतगमनं तच्च दुराचारादिजातदुःखनिहतिं विना चित्तशोधकसत्कर्मविना चेत् कः प्राप्य
मिति भावः १६ नत्वीदृशोपायज्ञाने मम कथं स्यादिति चेत्तत्राह सर्वं वेत्तीति यतो भवान् स ३
र्वज्ञ इति भावः अयमेतद्वदस्व वाक्यमाकर्ण्य अंबुजासनो ब्रह्मा प्रत्युवाचेति शेषोक्तिः १७ ॥

साधु सर्वजनहितं यतः पृष्टमतः साधु त्वं वक्ष्ये तदुत्तममिति शेषः तच्छृणु तदेवाह पुरेति त्रिपुरहं
तारं शिवं भक्तवत्सलेत्यनेन पार्वतीप्रश्नोपि स्वभक्तसकलजनकल्याणायैवेत्यर्थः इति सूचितं ८
पृष्टवती विनयान्विता तत्वं रामतत्वं व्याख्यातवान् कथितवानित्यर्थः ९ तत्किं तत्राह पुराणो-
त्तममिति पुराणमनादितश्चेतत उत्तमं श्रवणेन सर्वधर्मज्ञानकत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारा तत्वज्ञानजनक-

साधु पृष्टं त्वया साध्वी वक्ष्ये तच्छृणु सादरं पुरा त्रिपुरहंतारं पार्वती भक्तवत्सला ८
श्रीरामतत्वजिज्ञासुः पप्रच्छ विनयान्विता प्रियायै गिरिशस्तस्यै पृष्टं व्याख्यातवान्
स्वयं ९ पुराणोत्तममध्यात्मरामायणमिति स्मृतं तत्पार्वती जगद्धात्री शुजयित्वा
दिवानिशं १० आलोचयंती स्वानंदमग्नाति ष्ठति सांप्रतं प्रचरिष्यति तल्लोके प्राणरह
श्रवणाद्यदा ११ ॥

पुराणमित्यर्थो ग्रंथनाम आत्मनेति ध्या-
ताचेति भावः अध्यात्मरामा
स्वाध्यात्मनिचिते तयासितया वर्तमानो यो रामो रमंते योगिनो ऽत्रेति व्युत्पत्त्या तयोगीनस्तस्याय
नं चित्तशुद्धिद्वारा प्रापकं तत्प्रतिपादकत्वादिति तत्र अध्यात्मरामायणं उत्तरश्लोकस्य आलो-
चनेऽदमेव कर्म १० स्वानंदमग्ना स्वस्वरूपानंदमग्ना तिष्ठति यत तु सांप्रतं युक्तं एतदालो-
चनेन स्वस्वरूपानंदस्य जनादंतयोगि रूपस्य स्मरमानादिति भावः ११ ॥ ॥ ॥

श्री अ॰ रा॰ बा॰ टी॰ ९

२२ संप्रवर्तते जनेष्विति शेषः २३ सर्वेषां पापग्रस्तत्वात्कलाविति भावः शास्त्राणि न्यायादीनि
विवदंते विवादं कुर्वंते आत्मविषये इत्यर्थः कर्ता भोक्ता ज्ञाता नाश्रय आत्मा एव स्वदेहभिन्न इति
काणादगौतमाः सांख्याः सर्वादियदार्थानापरस्परमात्मनि भेदज्ञानान्नानित्वित्यादि च ज्ञानस्वरू
पा अनेके जीवास्तेषां प्रकृत्यादिभ्यो भेदज्ञानान्मोक्ष इति सांख्यादयः एक एव चेतन उपाधिभि

तस्याध्ययनमात्रेण जना यास्यंति सद्गतिं तावद्विजृंभते पापं ब्रह्महत्यापुरःसरं २१
यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति तावत्कलिर्महोत्साहो निःशंकं संप्रवर्तते २२
यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति तावद्यमभटाः शूरास्संचरिष्यंति निर्भयाः
तावत्सर्वाणि शास्त्राणि विवदंते परस्परं यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति २३
तावत्स्वरूपं रामस्य दुर्बोधं महतामपि यावज्जगति नाध्यात्मरामायणमुदेष्यति २४

दानानात्वं प्रशस्तत्वमस्यादिवाक्यजश्रवणमनननिदिध्यासनैर्ब्रह्मैवाहमिति ज्ञानादुपाधि
विलये स्वस्वरूपेणावस्थानमेव मोक्ष इत्युपनिषत्सिद्धांत अध्यात्मरामायणोदये स्फुटो
भविष्यतीति ततश्चास्त्रवासनाजन्यो वादो लये मेष्यतीति भावः २५ रामस्य स्वरूपं सच्चि ९
दानंदाद्वयब्रह्मस्वरूपं महतामपि शास्त्रज्ञानामपि दुर्बोधं भवतीति शेषः २६ ॥ ॥

२७ २८ अध्यात्मरामायणातः सार्वविभक्तिकः पञ्चम्यंतात्तसिः २९ जीवन्मुक्त इति तल्लक्षणं च दुःखे-
ष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते इत्यादिना गीतायामु-
क्तं वासिष्ठेऽपि निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन् राम जीवन्मुक्तः सदा

अध्यात्मरामायणसंकीर्तनश्रवणादिजं फलं वक्तुं न शक्नोमि कार्त्स्न्येन मुनिस-
त्तम २७ तथापि तस्य माहात्म्यं वक्ष्ये किंचित्तवानघ शृणु चित्तं समाधाय शिवेनोक्तं
पुरा मम २८ अध्यात्मरामायणतः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स पापा-
न्मुच्यते क्षणात् २९ यस्तु प्रत्यहमध्यात्मरामायणमनन्यधीः यथाशक्ति वदेद्भक्त्या
स जीवन्मुक्त उच्यते ३० यो भक्त्यार्चयतेऽध्यात्मरामायणमतंद्रितः दिने दिनेऽश्वमेधस्य
फलं तस्य भवेन्मुने ३१ यदृच्छयापि योऽध्यात्मरामायणमनादरात् अन्यतः शृणुया-
न्मर्त्यः सोऽपि मुच्येत पातकात् ३२ नमस्करोति योऽध्यात्मरामायणमह्रतः सर्वदेवार्च-
नफलं संप्राप्नोति न संशयः ३३ लिखित्वा पुस्तकेऽध्यात्मरामायणमशेषतः यो दद्या-
द्रामभक्तेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ३४ अधीतेषु च वेदेषु शास्त्रेषु व्याकृतेषु च यत्फ-
लं तु लभेल्लोके तत्फलं तस्य संभवेत् ३५ एकादशीदिनेऽध्यात्मरामायणमुपोषितः ३

भवेति ३१ ३२ अनादरात् यदृच्छयापि तत्पुराणश्रवणविमुक्तनियमेनेत्यर्थः ३२ ३३
३४ अधीतेष्विति सांगवेदाध्ययने शास्त्राध्ययने च यत्पुण्यं उ लभेत् तत्फलं तस्याध्यात्मरामा-
यणपुस्तकदातुः संभवेदित्यर्थः ३५ ॥

श्री. अ. रा. टी. ५

३६ ३७ ज्ञानवितः कृतज्ञानावरणः ३८ आत्मतत्त्वधनं अतिप्रियं वित्तमित्यर्थः सर्वतोभद्रमेवंगले
प्सितं इति पाठः प्रकरणं सर्वतोभद्रमिति तत्पर्यायेणाभिधानात् ३९ आत्मतत्त्वस्य इति अनेन
देशपदेयवस्तुकालसंप्रधानविशेषणाणां गुणानां तिथायजनकं वित्तं ४० गायते इति पाठेन

यो रामभक्तः सदा तिव्याकरोति नरोत्तमः तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुष्व द्विजसत्तम ४१
मन्त्रं वदेत्तु गायत्रीपुरश्चर्याफलं भवेत् उपवासव्रतं कृत्वा श्रीरामनवमीदिने ४२
रात्रौ जागरितो ध्यात्मरामायणमनन्यधीः यः पठेत्कृष्णपक्षादापि तस्य पुण्यं वदाम्यहं ४३
कुरुक्षेत्रादितीर्थेऽखिलपुण्यं तीर्थे सनेकशः आत्मतत्त्वधनं स्तुत्ये ग्रहणे सर्वतोभद्रेव ४४
विप्रेभ्यो व्यासतत्त्वम्भोद्दत्वा यत्फलमश्नुते तत्फलं संभवेत्तस्य सत्यं सत्येन सपायैः ४५
यो गायते सदाध्यात्मरामायणमहर्निशं आज्ञां तस्य प्रतीक्षन्ते देवा इन्द्रपुरोगमाः ४६
पठन्नध्यात्मरामायणमनन्यव्रतः यद्यत्करोति तत्कर्म ततः कोटिगुणं भवेत् ४७
तत्र श्रीरामहृदयं यः पठेत्सुसमाहितः ब्रह्महत्यापि ज्ञाताज्ञाता त्रिभिरेव दिनैर्भवेत् ४८
श्रीरामहृदयं यस्तु हनूमत्प्रतिमान्तिके त्रिःपठित्वा यदि मौनी सर्ववाञ्छितभाग्भवेत् ४९

स्वर्षः यो गायति सदेति पाठे त्वमुक्ताप्येव ४६ अनन्यव्रतः तत्सदः ततः सम्भाक्रियमाणकर्मणः
४७ तत्राध्यात्मरामायणमध्ये सुसमाहितः स्थिरचित्त ४८ प्रतिमान्तिके प्रतिमासमीपे ४९

पठत्स्तलस्यादिसंनिधौ रामहृद हृदयंपठन् प्रकुर्वीतप्रदक्षिणादीनितिशेषः सप्रत्यक्षरं प्र
यत्नेनोच्चारणाद्ब्रह्महत्यातज्जन्यंपापंनिवर्तयेत् आत्मनः श्रोतृभ्यश्चेतिशेषः ४५ अहंब्रह्मा ४६
यत्ररामगीतामाहात्म्य ४७ रामगीतापठ्यमानेतिशेषः कदाचन रविग्रहादिकालेऽपि

पठन् श्रीरामहृदयंतुलस्यश्वत्थयोर्यदि प्रत्यक्षरंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यांनिवर्तयेत्
४५ श्रीरामगीतामाहात्म्यंकृत्स्नंजानातिशंकरः तदर्द्धंगिरिजावेत्तितदर्द्धंवेद्म्यहंमु
ने ४६ तन्मेकिंचित्प्रवक्ष्यामिकृत्स्नंवक्तुंनशक्यते यज्ज्ञात्वातत्क्षणाल्लोकश्चित्तशुद्धि-
मवाप्नुयात् ४७ श्रीरामगीतायत्पापंनाशयतिनारद तन्ननश्यतितीर्थादौलोके
क्वापिकदाचन ४८ तन्नंपश्याम्यहंलोकेमार्गमाणोऽपिसर्वदा ४८ रामेणोपनिष
त्सिंधुंमन्मथ्योत्पादितो मुदा लक्ष्मणायार्पितांगीतासुधांपीत्वामरोभवेत् ४९
जमदग्निसुतः पूर्वंकार्तवीर्यवधेच्छया धनुर्विद्यामभ्यसितंमहेशस्यांतिकेवा-
मत् ५० पठ्यमानोपावंत्या रामगीतांप्रयत्नतः ऋणवाहहीनाअपुपठन्नाराया-
णाकलामगात् ५१ ब्रह्महत्यादिपापानांनिष्कृतिंयादिवांछति रामगीतांमास-
मात्रंपठित्वामुच्यतेनरः ५२ ॥
स्नानादिनेतिशेषः ४८ मार्गमाणः अन्वेषयन्नपि तत्-
रामगीतातुल्यतयापापनाशकं वस्तु रामगीतातिरिक्तं नपश्यामीत्यर्थः ४९ गीतासुधा-
मितिरूपकं अमृतरूपांगीतामित्यर्थः अभ्यस्तवत्यः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुरर्जु-
नः ५० स्ववर्णोत्तरंग्रहणांनारायणाकलांनारायणरूपत्वं ५१ ५२ ॥

श्री॰
अ॰ रा॰
वा॰ टी॰
६

दुःप्रतिग्रहइति दुःप्रतिग्रहस्तिलधेनुर्गजोवाजीस्त्रीरत्नाश्वतिलंमणिः मणिःशालग्रामस्तदा-
भिःस्तूयमानाचयोगःसम्प्रतिग्रहाहन्यादिरूपस्तस्मिन् दुर्भोजनेपि दुष्टभक्तगोडवालापोन्नभाष
णादि ५३ ५४ ५५ ५६ तत्तद्दानादिजनितंतत्फलंलभेत अनेनतत्फलदानादिफलभोगोतदध्यय

दुःप्रतिग्रहदुर्भोज्यदुरालापादिसंभवं पापंयत्कीर्तनेनरामगीताविनाशयेत्
शालग्रामशिलाग्रेचतुलस्याश्वत्थसंनिधौ यतीनांपुरतस्तद्वद्रामगीतांपठेत्तुयः ५४
सतत्फलमवाप्नोतियद्वाचोमिनगोचरे रामगीतांपठेन्नक्षत्रायः श्राद्धेभोजयेद्विजा
न् तस्यतेपितरःसर्वेयान्तिविष्णोःपरंपदं ५५ एकादश्यांनिराहारोनियतोद्वाद-
शीदिने स्थित्वागस्त्यतरोर्मूलेरामगीतांपठेत्तुयः सएवराघवःसाक्षात्सर्वदेवै
स्तुस्तूयते ५६ विनादानंविनाध्यानंविनातीर्थावगाहनं रामगीतांनरोधीत्यत
दनंतफलंलभेत ५७ बहुनाकिमिहोक्तेनश्रृणुनारदतत्त्वतः श्रुतिस्मृतिपुरा
णेतिहासागमशतानिच अर्हन्तिनाल्पामध्यात्मरामायणकलामपि ५८ ॥

तन्मात्रेणशुभवादित्यर्थः ५७ श्रुतिर्वेदःस्मृतिर्मन्वादिप्रणीता पुराणानिपाद्मादीन्यष्टाद
शइतिहासोभारतादिरागमाःपंचरात्रादयः अध्यात्मरामायणस्यतदध्ययनस्यक ६
लाषोडशांशमपिनार्हन्तितदध्ययनानीत्यर्थः सर्वाध्ययनफलदत्वादस्येतिभावः ५८

पुटतीत्यत्र उक्तमाहात्म्याध्यायकर्म ५९ इति श्रीमन्मकलराजविपक्षडरणसम
र्थेत्यादिविरुदावलीराजमानस्य हिम्मतिवर्माणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतौ अ

अध्यात्मरामचरितस्य मनीषिताय
महात्म्यमेतदुदितं कमलासनेन
यः श्रद्धया पठति शृणुयात्स मर्त्यः
प्राप्नोति विष्णुपदवीं सुरदुर्लभा
नः ५९ ॥ इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे
उत्तरखण्डे एकषष्टितमोऽध्यायः १

ध्यात्मरामायणे सेतो बालकांडे तन्माहात्म्येऽध्यायः ॥१ ॥ रामायनमः ॥

श्री॰
अ॰ रा॰
टी॰
७

शिवपार्वतीसंवादरूपमध्यात्मरामायणं वक्तुं भगवान्व्यासो निर्विघ्नार्थं भगवत्स्मरणात्मकं
मंगलमाचरति य इति पृथ्व्यां यो दुष्टानां तत्सादिजनितो भरो भारस्तस्य वारणाय येत्यर्थः परित्राणा
य साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति भगवदुक्तेः दिवि
जैर्देवैः रावणपीडितैः संप्रार्थितः सन् चिन्मयोपि चिद्रूपोपि अव्ययोपि पृथ्वीतले रविकुले मा
यामनुष्यः संजातः तत्र देवप्रार्थनया यमवतार इत्यर्थः वाल्मीकेये बालकांडे पंचदशषोड
शर्गाःस्य च कणमव्ययत्वमनत्यभावस्य नाशाव ... भावादत्र उक्तं मायेति मायानाम सर्वासः

यः पृथ्वीभरवारणाय दिविजैः संप्रार्थितश्चिन्मयः संजातः पृथ्वीतले रविकुले माया
मनुष्योऽव्ययः निश्चक्रं हतराक्षसः पुनरगाद्ब्रह्मत्वमाद्यं स्थिरां कीर्तिं पापहरां विधाय जग
तं जानकीशं भजे १॥

त्वाभ्यामत्र विशेषणाभ्यामस्य जन्मगुणाः घटितत्वन्नासामर्थ्यवती काचिदीश्वरशक्तिः देवा
त्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति श्रुतेः दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति गीतोक्तेश्च एवं चा
चिन्मयस्याघटितोपि मनुष्यभावो जन्मव्यवहारश्च मायाकृत एव भावः तदुक्तं रामपूर्वतापनीये
पनिषदि चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूप
कल्पनेति निश्चक्रं निर्विशेषं यथा तथा हतराक्षसः जगतां पापहरां स्थिरां कीर्तिं विधाय लो
के स्थापयित्वा पुनराद्यं ब्रह्मत्वं निरुपाधिब्रह्मस्वरूपमगात् १॥ ७

णमस्योक्तं ब्रह्मत्वं लक्षणं द्रढयति विश्वते विश्वस्य संसारस्योत्पत्तिलयादिषु एकं हेतुं यतो वा इमा
नि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतेः प्रयेति यत्र लीनानि भवंतीत्य
र्थः अनेन निमित्तकारणत्वसमानाधिकरण्यं जगदुपादानकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूचितं एकमि
त्यस्य हायार्थकं तेन निमित्तकारणाभेदः सूचितः ननु मिथ्याभूतकार्यनिरूपितकारणत्वस्या
पि मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणः संबंधाभावात्कथमस्य लक्षणत्वमत आह मायाश्रयमिति मायाश्रयत्वा
त्कल्पितमिदमस्य कारणत्वमित्यर्थः मायिकेन कारणत्वेन मायिक एव ब्रह्मणः संबंध इति भावः
तदुक्तं स्मृतौ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति ननु मायाश्रयत्वे जीवं प्रति स्वस्व

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं मायाश्रयं विगतमायमचिंत्यमूर्तिं आनंदसां
द्रममलं निजबोधरूपं सीतापतिं विदिततत्त्वमहं नमामि २॥

रूपमिव स्वस्यापि पुनं
मायया आवरणं स्यात् आह विगतमायमिति विगता माया आवरणशक्तिरूपा यस्मात्तेन श्रुति
स्वस्वरूपावरणशक्तिरहिता सत्यर्थः अचिंत्यमूर्तिं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः
एवं जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वरूपं तटस्थलक्षणमुक्त्वा तेन रूपेणाज्ञेयत्वात् अथ स्वरूपलक्षण
माह आनंदसांद्रममलं निजबोधरूपमिति सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः इदमेव ज्ञेयं अ
मलं उपाधिकृतदोषरहितं जीवस्तूपाधिकृतकर्तृत्वाद्यभिमानवान् तथा नेश्वर इति भावः
नित्यस्वाभाविकं बोधरूपमेव यस्य तं अनेन रूपांतरं सर्वं मायिकमिति सूचितं विदिततत्त्वं ज्ञाता
तत्त्वस्वबोधस्वरूपत्वेन तं तेन रामावतारे शोकक्रोधादिनटनमात्रमिति सूचितं २॥

श्री॰ प्र॰ बा॰ टी॰ ८

हरिमेव हरिसायुज्यमेव ३ यः शृणोत्यात्मसहस्रशीर्षाणां गतन्नमाणिक्यादिसंख्यगोदानादधिकं फ
लं लभेदित्यन्वयः ४ पुरारिगिरिसंभूतामाणावृत्तिवद्रूपके अध्यात्मरामगंगेति अध्यात्मरामशब्देनाध्या
त्मरामायणापवस्तुदेवगंगेति अनेनरूपकेणसर्वमहापातकादीनामपिनाशइति सूचितं गंगाया
स्तन्नाशकत्वस्यसर्वत्रश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् ५ सकलमलहरत्वस्यविषयवाद्दाक्यस्यसकलमलहरत्वं
आनंदकंदमितीवृषणं एतस्यैवानंदस्यमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेस्तस्यसर्वानंदमूलत्वेनानंदकंदत्व
मुक्तं ये नित्यमनन्यचेतसः शृण्वंतिचाध्यात्मसंज्ञितं रामायणं सर्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापाहरिमेवयांतिते ३ अध्यात्मरामायणमेवनित्यं पठेद्यदीच्छेद्भवबंधमुक्तिः गवांस
हस्रायुतकोटिदानात्फलंलभेद्यः शृणुयात्सनित्यं ४ पुरारिगिरिसंभूताश्रीरामार्णवसंगता
अध्यात्मरामगंगेयं पुनातिभुवनत्रयं ५ कैलासाग्रेकदाचिद्रविशतविमलेमंदिरेरत्नपी
ठे संविष्टंध्याननिष्ठं त्रिनयनमभयं सेवितं सिद्धसंघैः देवीवामांकसंस्थागिरिवरतनया
पार्वतीभक्तिनम्राप्राहेदंदेवमीशं सकलहरं वाक्यमानंदकंदं ६ नमोस्तुते देवजगन्नि
वास सर्वात्मदृक्त्वं परमेश्वरोसि पृच्छामितत्त्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनत्वं च सनातनाति ७
देवो योतनात् जगन्निवसत्यस्मिञ्जगतीतिनिवसतीतिवाजगन्निवासस्तत्संबुद्धिः तेतुभ्यंनमः अस्त
ु यतस्त्वंसर्वात्मदृक् सर्वस्वरूपश्चात्मासर्वात्मा ब्रह्मसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेः तमनिशंमात्मस्व
रूपतयापश्यतीतिसर्वात्मदृक् अतएवपरमेश्वरोसि अतः पुरुषोत्तमस्य सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यउत्तमा
मस्यतस्यैवब्रह्मणः सनातनेउपाधिरहितस्योपाधिरूपस्यतानोतत्वं नाशाभावेसनातनत्वं तत्वंपृच्छामि

अत्यंतं गोप्यं इदं तत्ते गुह्यतममिति विनीतोक्तेः अनन्यवाच्यं भक्तानामेष वक्तुं मयोग्यं अहो मद्विभ
क्तेषु वदति यतो मे दृष्टं यतत्त्वनिश्चयेयं वद हे देव यतो हं तव भक्ता. ननु मद्भक्तानां तु तत्त्वा
यतत्त्वं मे प्रियोसि ८ ज्ञानमिति येन ज्ञानेन जन्मान्तरति शुन जन्मादि संसारे न प्राप्नुवंति त
त्सविज्ञानं ज्ञानं ब्रूहि विज्ञानं निदिध्यासनपरिपाकजन्मापरोक्षज्ञानं तत्सहितं तत्फलकमि
ति यावत् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं ब्रह्मैव सन् ब्रह्मैवाप्नोतीति च तरति शोकमात्मविदिति
श्रुतेः तत्सहितज्ञानकवाक्यं ब्रूहीत्यर्थः तत्तज्ज्ञानं च न वैराग्यं किंतु वैराग्यं च न भक्तिं विनेत्यतस्या
गोप्यं यद् त्वंतमनन्यवाच्यं वदंति भक्तेषु महानुभावाः तदप्यहोहं तव देव भक्तास्मि यो
सि मे त्वं वद यत्तु पृष्टं ८ ज्ञानं सविज्ञानमथानुभक्तिवैराग्ययुक्तं च मितं विभास्वत् ज्ञा
नाम्यहं योषिदपि त्वदुक्तं यथा तथा ब्रूहि तरंति येन ९ पृच्छामि चान्यच्च परं रहस्यं तदेव
वचाम्य वदाविजानाद् श्रीरामचंद्रेऽखिललोकसारे भक्तिर्दृढा नौ भवतु प्रसीद १०
इ अनुभक्ति वैराग्ययुक्तं चेति भक्तेः पश्चादनु भक्तिजायमानं यद्वैराग्यं तद्युक्तं तद्वाग्या
वोधकवाक्ययुक्तं चेत्यर्थः तथाच पातंजले सूत्रं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसं
ज्ञा वैराग्यमिति अत्र श्रवो वेदस्तद्बोधितः स्वर्गादिरानुश्रविकः भक्तिरीश्वरानुरागः तथा
मितं मितप्रायं भवत् विभास्वत् विशेषेणाभास्वत् श्रुतिमात्रेणाप्यदितीत्यर्थः प्रत्यायकशब्द
युतं बोधजनकवाक्यं यत्तद् ब्रूहि यथा योषिदप्यहं त्वदुक्तं जानामि ९ अग्रे प्रथमतः इ
(?)भक्तेः प्रसिद्धा नौ भवतु भवसागरोत्तारणायेति शेषः १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री॰ प्र॰ बो॰ टी॰ ९

तदेवाह भक्तिरिति ततोन्यत्तत्साधनं नास्ति अन्यद्दर्शोदितसाधनं मोक्षजनकतया ज्ञानयज्ञनाली
न्यर्थः ज्ञानक्षेत्रतयेदितत्वात् भक्तिः परानुरक्तिरीश्वरेति भक्तिमीमांसाकंकच्छादिल्यसूत्रात्र श्र
वेणात्तातेनसाधनतयावेदितत्वात्माभक्तिर्मुक्तिन्यायसूत्रार्थः भक्तिलक्षणपरेवद्वितीयसूत्रे प्र
त्यक्षावपतनंविहतसंशयविषयंरामसंस्थानीयपदं ८ निरस्तसमस्तमायागुणसंबंधादिहृतोवा
देवादिसंवादरूपेणेत्त अप्रमत्तोप्रमादोः ज्ञानेनतद्रहिताःप्रसादं वैष्णवमहं प्रवीमीतिसनत्सना

भक्तिः प्रसिद्धा भवमोक्षणाय नान्यत्ततः साधनमस्ति किंचित् तथापि हृत्संशयबंधनं मे
विभेत्तुमर्हस्यमलोक्तिभिस्त्वं ७ वदंति रामं परमेकमाद्यं निरस्तमायागुणसंप्रवाहं भजं
ति चाहर्निशमप्रमत्ताः परं पदं यांति तथैव सिद्धाः ८ वदंति केचित्परमोपि रामः स्वावि
द्यया संवृतमात्मसंज्ञं जानाति नात्मानमतः परेण संबोधितो वेद परात्मतत्त्वं ९ ॥

तीयोक्तः तत्रहि मुमुक्षुर्वै तमसर्वस्य इति श्रुतेर्भक्त्युपदेनात्तानमिति बोध्यं तथैव तेन प्रकारेण भजनेनैव
सिद्धास्तत्त्वज्ञाः संतः परंपदं मोक्षं यांति ८ परमोपि रामः स्वाविद्यया मायया वेद जानाति केचि
दूदंति तथा च वाल्मीकीये रावणवधानंतरं ब्रह्मवाक्यं तत्रवाच ततो देवः स्वयंभूर्भगवांस्तुष्टु
तिः महत्त्वत्वविश्वाऽऽजस्तात्वयमत्सर्वदेहिके भवान्नारायणः साक्षाद्देवश्चक्रायुधप्रभुरित्यादि उ
पदेशात्तहस्योभगवदेरप्युक्तं ब्रह्मदासादयेर्थं तदुक्तैवामानन्दमम तत्र विस्मृत्वं संबोधनयत्नात्

[illegible] ९

सीतानिमित्तो विलापस्तत्वारण्यककांडकिष्किंधादौ वाल्मीकीयस्पष्टएव केनसेव्यः अतस्मा
जीववत्तेनव्यवहाराभाव इत्यर्थः ४६ ४७ परात्मनो ब्रह्मणः ४८ एवं पार्वत्या पृष्टः शिवो रामस्वरूपमा
ह रामइति रामः परात्मा ब्रह्मैवेत्यर्थः प्रकृतेरित्यस्यान्यइति अग्रेसर्वाणीतिचयोषः प्रकृतिनिष्क
र्यैभान्यत्वात्तेरसंसर्गाच्चरामः परमेश्वरएवेत्यर्थः जीवस्तुतत्पेयाधिभिः संसृष्टत्वात् कर्तृत्वाद्य
भिमानवानितिभावः अतएवानादि विकप्रावेदाकार्यानंदव्याहृतये नादिरिति एवंचानंदरूपत्वे
यदि सजानातितर्हि कुतो विलापः सीताहृतेतेन कृतः परेण जानातिनैवं यदिकेनसेव्यः
समोहि सर्वैरपिजीवजातैः ४९ अत्रोत्तरं किं विदितं भवद्भिस्तद्ब्रूतमेसंशयभेदिवा
क्यं ५० श्रीमहादेवउवाच धन्यासिभक्तासिपरात्मनस्त्वं यज्ज्ञातुमिच्छा तवरामतत्वं
पुरानकेनाप्यभिचोदितोहं वक्तुं रहस्यं परमंनिगूढं ५१ त्वयाद्य भक्त्यापरिनोदितोस्मि
हे वक्ष्येनमस्कृत्य रघूत्तमंते रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानंद एकः पुरुषोत्तमोहि
५२ स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वा नभोवदंतर्बहिराश्रियः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
श्रुतिसिद्धब्रह्मेत्य अतएवपुरुषोत्तमः पुरुषेभ्यो जीवेभ्य उत्तमः हि प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ५२
नन्वीदृशस्यसमस्तव्याप्तदेहधारणे कथमतआह स्वमाययेति अघटितघटनापटीयसीशक्तिरूपामाया
मायांतप्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिसिद्धा तया इदं कृत्स्नं दृश्यं सृष्ट्वा तं बहिराश्रितो
यः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः तादृशः स मनश्चयादीवयतिग्रहोनाश्रयोयतउक्तं गीता
भाष्ये भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपिसन् मायया देहवानिवजात इवच लोकानुग्रहं कु

श्री·
भ· गी·
बा· टी·
९

नवेदं सर्वगतत्वेन सर्ववेत्तेयः किं नेत्यत आह सर्वान्तरस्यापि निगूढ आत्मेति यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथि
व्या अन्तरः इत्यादिश्रुत्या सर्वान्तरस्य चेतनस्यापि निगूढः एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते इत्यप
ने च श्रुत्या याबुद्ध्यास्त्वग्र्यया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः तादृशस्य सर्वव्यवहारस्य कालिकमपि ज्ञानमा
ह स्वमाययेति स्वाज्ञानकल्पितया माययेत्यर्थः अयं भावः नित्यशुद्धादिरूपस्य स्वस्वरूपाज्ञाने
न तस्यानुदितचाटनासामर्थ्यापरपर्याया माया चाविद्या त्रिगुणात्मिका रूपाधिकल्पिता वच्छेदे
लन्दरूपैर्जीवैः कल्पिता स्वा च स्वजातीयमेव संसारमस्थावचप्रकृते अत एव तत्तद्रूपज्ञाने
सकार्याया अस्यानाशः रज्जुज्ञानेनेव रज्जुकल्पितभुजगस्य भयकंपादिकार्यसहितस्य नच

सर्वान्तरस्यापि निगूढ आत्मा स्वमायया सृष्टमिदं विचष्टे ८ ॥

जीवैस्तत्कल्पनात्तत्सृष्टोपाधिविशिष्टजीवत्वेनान्योन्याश्रयः अनादित्वेन परिहारात् तत्वैकस्य
तत्वज्ञानेन तन्नाशे संसारोच्छेदापत्तिः एकस्य जीवस्य युगपत् तदपासने सर्वमोक्षः एकस्य वज्ज्ञानेन तस्य
सर्वभ्रमेत त्कार्यभयकंपादेर्निवृत्तेः अन्येषां तद्दर्शनेन तदनिवृत्तेश्च बहुप्रपतेरिति तथा सृष्ट
मिदं विचष्टे पश्यति एवं च द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिः नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेः एकेनैवाकाशेनोपाधि
भेदात् घटाकाशादिव्यवहारवत् एकेनैव चेतनेनोपाधिभेदादनेकजीवव्यवहारोपपत्तौ चे
तनानेकत्वे प्रमाणाभावात् द्रष्टृत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः न च तत्तदज्ञानरूपोपाधिविशिष्टस्यैव
जीवत्वे जीवस्याज्ञानमित्यव्यवहारानापत्तिः भार्याविशिष्टे सेवदत्तरूपस्यापि रहस्य स्वभार्येति व

चेतनस्वीकारेमांतरमाह जगंतीजगदंतःकरणानि यत्संनिधौ नित्यं परितो भ्रमंति स्वस्वचे
ष्टासुवृत्तिः अन्यथा सर्वस्य जडत्वाच्चेतनाभावे जगदाद्यप्रसंगादिति भावः ननु निष्कलेनिष्क्रि
यस्यात्मनि संनिकृष्टेपि निष्क्रियत्वात्कथं तेनान्येषां व्यापारसंपादनं तत्राह चुंबकलोह
वद्धीति यथा निष्क्रियोपि चुंबकमणिर्लोहं शक्तिविशेषात्संनिधिमात्रेण चालयति तथा चे
तनोपि निष्क्रियोपि स्वमायाविचित्रशक्तिविशेषात्संनिधिमात्राद्व्यापारयतीत्यर्थः तदुक्तमाचार्यै
र्नायत्नविकारः सत्यस्यकांतवदेव यद्बुध्यादींश्चालयेत्प्रत्यक सोहमित्यवधारयेति एतन्न।

जगंति नित्यं परितो भ्रमंति यत्संनिधौ चुंबकलोहवद्धि एतन्न जानंति विमूढ
चित्ताः स्वाविद्यया संवृतमानसा ये ४ स्वात्मानमध्यात्मनि शुद्धबुद्धे स्वा।
रोपयंतीह निरस्तमाये संसारमेवानुसरंति ते वै पुत्रादिसक्ताः पुरुकर्मयुक्ताः ५

मायागुणास्पृष्टत्वादिरूपं तं मत्स्वरूपं ये जीवा न जानंति अत एवेह ते विमूढचेतसः
विमूढचेतस्त्वे हेतुः स्वाविद्यया संवृतमानसा इति सोपाधिभूतयाऽविद्यया विद्यावि
रोधिभावदार्ढ्यरूपया संवृतांतःकरणाः ४ अतस्ते जीवाः शुद्धबुद्धे शुद्धे स्वमायादोषा
नाक्रांते चैतन्यबुद्धतानत्वरूपे निरस्तमाये स्वात्मानवतानिरस्तामायायेन तादृशे मामेव ये
प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते इति गीतोक्तेः ईदृशे मे स्वात्मानं स्वतत्त्वमारोपयंति स्वयम
नात्मानममत्वमिति जानंतीत्यभिप्रायः तेषां दुष्टफलमाह संसारमिति ते पुत्रादिसक्ताः
पुरुकर्मयुक्ताः भूरियत्नादिकर्मयुक्ताः संसारमेवानुसरंति ५ ॥

श्री॰
अ॰ गी॰
बा॰ टी॰
११ कौ

यतत्त्वेयथाऽज्ञाः कंठगतं चामीकरं स्वर्णालंकारं यथा न जानंति एवं हृदयेस्थितं रामं ते ज्ञानंति
अतः सुसमीपमेव न जानंतीत्यर्थः किंच परमात्मनो ज्ञानासंभव इति दृष्टांतेनाह यथेति अप्रका
शात्मको यथा रवि ज्योतिः स्वरूपेण विद्यते तथा विशुद्धविज्ञानेन निर्विशेषस्वरूपो ज्ञानेन ना
शनेनि विद्येय ततः परात्मनि उक्तदृष्टव्याप्युष्ट रामो अविद्याकर्तृ स्यात् न अदर्शनोव ज्ञान्य विद्यान
वत्वादितिभावः तदुक्तमाचार्यैः अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्योतिः स्वभावतः नित्यबो
धस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनीति २१ ननु ज्ञानेनैव रामं मत्वा व्यवहरति जन इत्युक्तमस

ज्ञानं त्विनैवं हृदयस्थितं वै चामीकरं कंठगतं यथाऽज्ञाः यथाप्रकाशो न तु विद्य
ते रवौ ज्योतिःस्वभावे परमेश्वरे तथा विशुद्धविज्ञानघने रघूत्तमे विद्याकथं स्या
त्परतः परात्मनि २१ यथा हि चाक्ष्णा भ्रमता गृहादिकं विनष्टदृष्टेर्भ्रमतीव दृश्य
ते तथैव देहेंद्रियकर्तुरात्मनः कृतं परेऽध्यस्य जनो विमुह्यति २२ ॥ ॥ ॥

ज्ञातं अन्यथा तस्यान्यत्रारोपासंभवादित्याशंक्य सदृष्टांतं यथा सोऽहं जीवे उपपादयति
यथा विनष्टदृष्टेर्दोषयुक्तदृष्टेः पुरुषस्य भ्रमता चाक्ष्णा गृहादिकं भ्रमते वा दृश्यते भ्रमतीव तिष्ठत्य
तैव न दृष्टदृष्टेर्दोषात् पुरुषगतस्तद्दोषः तथैव देहेंद्रियावच्छिन्नस्य कर्तुरात्मनोंतःकरणस्या
हंकारात्मकस्य कृतं परे सर्वधर्मालिप्ते तदवच्छिन्नचैतन्ये अध्यस्य जनो जीवो मुह्यति अहं क
र्तेति मोहं प्राप्नोति एवं चक्षुष्या दिगतभ्रमणगृहादावारोपः यथा चांतःकरणधर्मस्य क
र्तृत्वादेरात्मन्यारोपस्तथा स्वाज्ञानस्य रामे चारोप इत्याशयः २२ ॥ ॥ ११

भगवति रामे सतोः ज्ञानमसंभवतीति पुनरपि दार्ढ्यायोक्तं प्रकृतोवाह नाहइति सूर्ये प्रतिरावि
दिवसविभासाभावे हेतुः प्रकाशरूपाद्व्यभिचारात्ः कचित्क्वापीत्यर्थः ज्ञानाज्ञाने यो भगवान्नात्मना
वस्थिते हेतुः शुद्धचितनत्व २२ उपसंहरति तस्मादिति परानंदमये सर्वभूते वेतदानंदमार्ग
याउपजीवनात विज्ञानरूपे निर्विकल्पज्ञानरूपे तमोः ज्ञानरूपं तमो संवेधे हेतु द्वयमज्ञानसं
ति त्वं मायाधिष्ठातृरूपं माया आश्रयत्वं च कोटक तमः मोहकारणं तमोः ज्ञानं योयत्मायाधिष्ठाता
सतह्धि छायाज्ञानहीन इति लोके दर्शनादिति भावः नन्वेवमपि ब्रह्मादासारवयेथे हृडत्येवपा
नाहोनराविः सवितर्यंशाभवेत्प्रकाशरूपाव्यभिचारतः कचित् ज्ञानेनतथाज्ञा
नमिदं द्वयं हरौ रामे कथं स्यात्स्यातिशुद्धचि-ने २२ तस्मात्परानंदमये रहो
त्तमे विज्ञानरूपे हि न विद्यते तमः अज्ञानमाति परविदलोचने माया आश्रयत्वे
त्वं हि मोहकारणं २४ अत्रैतकथयिष्यामि रहस्यमपि ड्लेभं सीतारामममहात्म्य
नसंवादसाधनं २५ पुरारामायणो रक्षो रावणो देवकंटके हत्वा रणे रणश्लाघी स
नदतमहत्याधाचार्ययुक्तैः कारातितितिचेत् श्रुणरावणवधार्थे मनुष्यत्वनाट्ना यभगव
ताम्रकल्पदेहे कृत स्वमाहात्म्याच्छादनस्य तत्र तमः प्राबन्धात्स्यदोषात उक्तं हि मेऽल्पप्रा
णीरके संकल्पदेवकमथु द्युनंदन स्वनाहं विज्ञान इति इति के चतकालेमतत्र ब्रह्मोपदेशा
मपलभ्यति मिति मात्रतत्त्वात्मसज्जे सह कृते सति देवकार्य इति भगवतेश्युक्तं स्वीकृतीनां गति
तितिष्याचकारेति २४ महत्मनतं वांयुपुत्रो हनुमान २५ रामायणे रामायण प्रवर्तकेरा

श्री॰ म॰ रा॰ बा॰ टी॰ १२

२२ परिवृतः सीतादिभिरिति शेषः २८ पुरतः स्थितं अग्रेस्थितं अनेन शुश्रूषासदनं दर्शितं निरा
कांक्षं ज्ञानेन तद्धनादिनिरपेक्षं २९ तत्त्वमसत्स्वरूपतत्त्वं निःकल्मषायमित्यनेन ज्ञानाधिकारित्वं
सूचितं तेनोक्तावयो ३० रामस्य तत्त्वं श्रोतुमिच्छितं यथा भवति तथा प्राह लोकविमोहिनीत्यने
न बंधनकर्तृत्वेन बंधविमोक्षे सामर्थ्यमिति दर्शितं राजाज्ञया बद्धोऽपि तदाज्ञयैव मुच्यत इति
लोके प्रसिद्धं एवं च भगवती कृपैव मुख्यमोक्षकारणमिति दर्शितं ३१ जानकीमाहेत्युक्तं त
दाह राममिति रामपरं ब्रह्म विद्धि रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानंदे चिदात्मनि इति निरामयपदेन

[illegible]

सीतया सह सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः अयोध्यामवाप्य महात्मा हनुमत्प्रमुखैर्वृतः २७
अभिषिक्तः परिवृतो वसिष्ठाद्यैर्महात्मभिः सिंहासने समासीनः कोटिसूर्यसमप्रभः २८
दृष्ट्वा तदा हनूमंतं प्रांजलिं पुरतः स्थितं कृतकार्यं निराकांक्षं ज्ञानापेक्षं महामति २९
रामः सीतामुवाचेदं ब्रूहि तत्त्वं हनूमते निःकल्मषोऽयं ज्ञानस्य पात्रं नौ नित्यभक्तिमान् ३०
तथेति जानकी प्राह तत्त्वं रामस्य निश्चितं हनूमते प्रपन्नाय सीता लोकविमोहिनी ३१

[illegible]

दं परं ब्रह्माभिधीयते इति तापनीये प्रथमे चोक्तेः सत्त्वबाधहीनं सत्यत्वं बाधबाहित्यं जगदाधे
कस्माद्धि गुणः बाधः किं मातृकोऽपि हि न वस्मातिक इष्यते इत्युक्तेः चित् ज्ञानस्वरूपं आनंदं तद्रू
पं अद्वयं परोक्षमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्थूलसूक्ष्मसकलोपाधिरिति
शेषः विराड्हिरण्यगर्भस्वकारणानि चेत्युपाधयः ईश्वरस्य त्रिभिस्तानेनवीयं तत्त्वद्विड्ढेति
वार्तिके किं च सर्वोपाधिभिर्यैर्विनिर्मुक्तं सत्स्पष्टमित्यर्थः सत्तामात्रं चिदात्मानं सदिति व्यवहा

रविपात्सकलिभपर्याः पवनकंडगदेवसर्वरमति ३६ ॥

१२

निष्प्रवृत्त इति भावः अगोचरं मनोवचसोरविषयमित्यर्थः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य म
नसा सह इति श्रुतेः ११ आनंदं तत्त्वेन विपुल नन्द्यप लभ्यते यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुख
मस्तीति श्रुतेः निर्मलं रजोहीनं शांतं प्रपंचोपशमत्वात् प्रपंचोपशमं शिवं शांतमिति श्रु
तेः निर्विकारं जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारहीनं नश्य
ते म्रियते वेति गीतोक्तेः अनेनापरिणामित्वं सूचितं निरंजनं अविद्यातत्कार्यरूपतमो
हीनं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः सर्वव्यापिनं सर्वव्यापित्वादिवात्मानं अततीत्या

आनंदं निर्मलं शांतं निर्विकारं निरंजनं स।
र्वव्यापिनमात्मानं स्वप्रकाशमकल्मषं ११

प्नोतीत्यात्मा सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति श्रुतिः स्वप्रकाशं अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरि
ति यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुते सदादिशब्दानां कल्पितप्रवृत्तिनिमित्तभेदादपर्या
ते न सहप्रयोगः यानि स्वभावसत्त्वेन बोधकानि तेषु न कामन्वयपत्तिः एवं चापाततः का
ल्पितप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधे वृत्ते शुद्धचितस्यचैतो सर्वधर्मरहितत्वेन अस्मात्कार्य
मीपाकल्पितग्रहेः शुद्धत्तिर्धर्मकब्रह्मबोधः सर्वैः पदैर्भवतीति बोध्यं तत्र शुद्धबोधस्यात्मत
त्त्वस्य बोधार्थं पुनः पुनः शब्दानामर्थं तच्चपरमकरुणावती भगवती सीता हनुमंतं बोधयति।

श्री॰
भ॰ गी॰
बा॰ टी॰
४३

नन्वेवं विधो वास्य जगत्कारणत्वाय संभवत्यस्मिन्निति कुतो जगदुत्पत्त्यादीत्यत आह मामिति मूल
प्रकृतिं सर्वजगदुपादानकारणमित्यर्थः प्रकृतिशब्दस्योपादानकारणे प्रसिद्धेः तदुपादानकार
णानां महदादीनामप्युपादानकारणत्वान्मूलप्रकृतित्वमस्याः मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुति
प्रसिद्धं ब्रह्मणः पृथक्त्वेनाभेदाभेदाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां चानिर्वचनीयामनादिमेवम्भूतां मायां पेरीश्वरस्य चा
प्रसिद्धं ब्रह्मणः पृथक्त्वेन तदभेदाभेदाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां चानिर्वचनीयामनादि मे मायां
स्याईश्वरस्वरूपज्ञानेन तत्प्रबोधेनेति बोध्यं एषा च जीवाश्रितेश्वरसंनिधानात्तद्रूपेण निवर्तते इति वे
धं मूलप्रकृतिमेव सूदयति सर्गस्थित्यंतकारिणीमिति उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्रीं नन्वेवं तर्हि तत्त
वकुरस्याः प्रजायेयेति श्रुतेर्यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती

मां विद्धि मूलप्रकृतिं सर्गस्थित्यंतकारिणीं तस्य सन्निधिमात्रेण सृजामीदमतंद्रिता ४४

ति ब्रह्मप्रकरणस्य श्रुतेश्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं लभ्यते न हि कथमेतत्तत्राह तस्य संनिधीति
यथेन्द्रजालिकमायायास्तेनस्तन्मंत्रेण निष्पाद्या इंद्रजालिकं विना न स्वकार्यसामर्थ्यं तस्याः प्राते तन्नवि
धानेन जगत्कर्तृत्वमिति तत्र तदुपचारः यथा च हि गीवैशिष्ट्येनैव सिद्धस्वरूपस्य पुरुषस्य स
संबंधतत्संकल्पवशावर्तिनी रचनाति तथा मायावैशिष्ट्येनैव सिद्धस्येश्वरस्य सत्तागमं तत्संक
ल्पवशावर्तित्वमित्याह अतंद्रितातत्संकल्पितार्थे निरालस्येत्यर्थः तदुक्तं वाल्मीकीये रामं प्रति क
लववनेनसंतिष्ठ हर्ष लोकानेकत्वं मायया सह भार्यया अभयादेवाभांतेस्वंबन्जीजगन्नति

एवंभूतमत्कारणत्वं प्रतिपादितम् ॥ ४४ ॥ ४३

यद्यपि मायाशबलेश्वरे एव जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च जगतस्तदुपादानं मायामा
दायन्नामसौ निमित्तं शुद्धसत्त्वात्मकमुच्यते ब्रह्मतत्त्वं द्वैरेति अभिप्रायो नेतस्यापि विशिष्टस्य
विशेषणविशेष्योभयानतिरेकेण मायायोगात् स्वभावत्वारोपेणैव तत्तयाख्यवहार इत्या

तस्मात्त्रिधात्मया सृष्टं तस्मिन्नारो
पितैर्बुधैः अयोध्यानगरे जन्म रघु
वंशोत्तिडमेते ३५ विश्वामित्रसहायत्वं
मखसंरक्षणं ततः अहल्यापापशमनं
चापभङ्गो महेषितः ३६ सत्याणिग्रह
णं पश्चाद्भार्गवस्य मदहतयः अयोध्या
नगरेवासो मया द्वादशवार्षिकं
॥ ३७ ॥

ह तदिति यतस्तस्मात्त्रिधात्मया सृष्टमत तस्मिन् तत्स्रष्टृत्वादि अबुधैस्तत्स्वरूपानभिज्ञै
स्तत्रारोप्यते रजोसत्त्वेव इति भावः एतदेव दर्शयितुं कानिचित्स्वकृतानि तत्रारोप्या
णि दर्शयति अयोध्येत्यादि ३६ ॥ ३७ ॥ ॥

श्री॰ अ॰ रा॰ बा॰ टी॰ १४

मायामारीचमरणं मायया गृहीतमृगरूपमारीचमरणमित्यर्थः मायासीताहृतिरिति तदुक्तं
कूर्मपुराणोक्तं नवविंशे चतुर्विंशोऽध्याये रामस्य सुभगां भार्यां रावणो राक्षसेश्वरः सीतां विशालन
यनां चकमे कालनोदितः गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः कि
लकामिनीं विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिं जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचि
स्मिता उपतस्थे पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखं आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितं

दंडकारण्यगमनं विराधवधमेव च मायामारीचमरणं मायासीताहृतिस्तथा ३८
जटायुषो मोक्षलाभः कबंधस्य तथैव च शबर्याः पूजनं पश्चात् सुग्रीवेण समागमः ३९
वालिनश्च वधः पश्चात् सीतान्वेषणमेव च सेतुबंधश्च जलधौ लंकायाश्च निरोधनं ४०
रावणस्य वधो युद्धे सपुत्रस्य दुरात्मनः विभीषणे राज्यदानं पुष्पकेण मया सह ४१

मित्याद्युक्तश्लोकान्तर्गत इति वह्न्यष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राम
मुन्मीलितेक्षणा अथावसथ्याद्भगवान् हव्यवाहो महेश्वरः आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेज
सा निर्दहन्निव सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्त
रधीयत कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः समादायाभवत्सीतां शंकाकुलितमा १४
नसः सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विवेशापावकंदीप्तंदहज्वलनोपितं दग्धामायामयीसीतांभगवानुद्दीपितिः रामा
यादर्शयत्सीतांपावकोसौसुरप्रियः एतत्पतिव्रतानांवैमाहात्म्यंकथितंमया स्त्रीणांसर्वा
घशमनंप्रायश्चित्तंपरंस्मृतमिति अनेनस्त्रीणामेवंविधापदिअग्निप्रवेशोनदोषाय विप
रीतंवपापहरश्चेतिसूचितंवाल्मीकीयेपिमारीचवधोत्तरंतेरामेणरामहृतेनतेनरामशाहूत
दृशशब्देनाक्रोशकृतेलक्ष्मणस्यरामसमीपार्थंगमनप्रेरणावसरेआरण्यकांडेअपिमामह
रामेणापश्यंपुनरागतः लक्ष्मणेनैवमुक्तातुवैदेहीजनकात्मजा प्रत्युवाचततोवा
क्यंतीव्रंबाष्पपरिप्लुता गोदावरींप्रवेक्ष्यामिहीनारामेणलक्ष्मण आबंधिष्येथवात्यक्ष्ये
विषमेदेहमात्मनः विषमेभुक्त्वादोक्षियामिततः प्रयातेनेत्यर्थः पिवामिवाविषंतीक्ष्णं
प्रवेक्ष्यामिहुताशनं नत्वाहंराघवादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे इतिसीतोक्त्याहृवितोयमर्थः
अन्यथैवंप्रतिज्ञायरावणशरीरस्पर्शोजन्मान्तः प्रतिज्ञाहानिःस्यात् तस्मात्प्रवेक्ष्यामिहु
ताशनमित्यनेनस्वकर्तव्यार्थंरावोक्त इतिमंतव्यं एतत्प्रवेशादेवहनुमत्पुच्छ
संबद्धाग्निनालंकादाहोपपत्तिः अन्यथारावणवशीकृतेनलोकपाला
ग्निनाकथंतन्नगरदाहःस्यात् एतच्छुक्तिप्रवे
शात्तस्यस्वातंत्र्यहान्याप
पत्तिरित्यलं ३८
श्री यं या

श्री॰
अ॰ रा॰
बा॰ टी॰
१५

एवमादीनि कर्माणि अभिषेकदानादीन्यात्मनि निर्विकारे जन्मादिरहिते आरोपयंति एवं जग
त्कर्तृत्वादिकमपि मय्यपि सत्स्वेव रामे आरोपयंतीत्यर्थः ४२ निर्विकारत्वमेव रामे स्थापयत्यद्यु
ति राम इति निष्कलं निष्क्रियं शांतमित्यादिश्रुतेः आनंदमूर्तिरानंदस्वरूपः अचलः कूटस्थो
ऽतएवपरिणामहीनः मायागुणान् मायया सृष्टपदार्थाननुगतः तदधिष्ठानत्वेन स्थि
तस्तथा विभाति हि हिरूपा भाति यथा रज्जुवञ्छदेन सर्पाकारेण करणे परिणाम इति

अयोध्यागमनं पश्चाद्राज्ये रामाभिषेचनं एवमादीनि कर्माणि मय्येवाचरिता
न्यपि आरोपयंति रामेस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ४२ रामो न गच्छति न तिष्ठ
ति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किंचित् आनंदमूर्तिरचलः परिणा
महीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ४३ महादेव उवाच ततो रामः स्वयं
प्राह हनूमंतमुपस्थितं शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनां ४४ ॥१॥

रज्जुः सर्पात्मना भाति यत्तदेव विवर्तोपादानत्वमित्याहुः सच सर्पाकारेण करणे परिणा
मः सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्तद्वदत्र एवं प्रपंचोप्यनिर्वचनीय इति दिक् ४३ उप
स्थितं आत्मनो द्वितीयत्वेन जीवेश्वरादिव्याख्यास्या कथमिति जिज्ञासया पृष्टे आत्मा ईश्व १५
रोऽनात्मा विदाभासो जीवः परात्मा शुद्धचैतन्यं ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेषां तत्त्वमेव सद्दृष्टांतमाह आकाशस्येति एकस्याकाशस्य त्रिविधो भेदः महाकाशो जलाश
यावच्छिन्नाकाशः प्रतिबिंबाकाशश्चेति भेदात् तदेवाह महानिति महाकाश इत्यर्थः स एव
व महाकाशो जलाशये तदवच्छिन्न एव भवति तत्रैव जलाशये परं प्रतिबिंबाख्यं दृश्यते
एवं तस्य त्रिविधत्वमित्यर्थः ४५ एवं दृष्टांतमुपपाद्य दार्ष्टांतिकमाह बुद्धीति सर्वबुद्धीना
दितया बुद्ध्युपहितं चैतन्यं हार्दोपाधिमंडलस्य विभुत्वादिभिः सकलबुद्धिसमष्टिरेव मा

आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् जलाशये महा
काशस्तदवच्छिन्न एव हि प्रतिबिंबाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं
नभः ४५ बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं हार्दामथापरं आभास
स्त्वपरं बिंबभूतमेवं त्रिधा चितिः ४६ ॥ ॥ ॥

येति तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वर इत्यर्थः अथापरं आभासः स तु बुद्धिप्रतिबिंबभूतो जीव इत्य
र्थः अपरं बिंबभूतमेवं चितिरिति येत्यर्थः आभासत्वपरं बिंबभूतमिति यादे बुद्ध्यवच्छिन्नं चै
तन्यमेकमित्येतेनेश्वरः हार्दामथापरमित्यनेन शुद्ध आभासत्वपरमिति जीवः जीवत्व
मेव स्फुरयति बिंबभूतमिति विश्वाहेन तायदवस्थाभिमानी विशति देहेंद्रियादिष्विति श्रु
त्यंतेः एतत्प्रतिबिंबाकाशस्थानीयमिति त्रिचितिरित्यर्थे इत्याहुः तत्र द्वौ मिथ्याभूतौ उपाध्या

सिद्धांत ३६

श्री॰
त्र ग॰
वा टी॰
१८

नन्वेवं शुद्धचैतन्यस्य साक्षीतिव्यवहारानुपपत्तिः साक्षाद्द्रष्टरि साक्षी न च शुद्धचैतन्ये द्रष्टृत्व मित्यत आह साभासेति आभासेन चैतन्यप्रतिबिंबेन सहिताया बुद्धेरंतःकरणस्येत्यर्थः तेन कर्तृत्वं सबुद्धेः साक्षिणि आरोप्यते तेनायं साक्षीतिपदवाच्य इत्यर्थः अयमाशयः जानातीत्य त्रावतः करणवृत्तिविशेषरूपा क्रिया ज्ञाधात्ववाच्या आभासविशिष्टस्येति तिङर्थ आश्रयः यदा स्वाध्यासेनाभासबुद्धौ विवेकाग्रहात् तदुक्तमाचार्यैः आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धा

साभासबुद्धेः कर्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि। साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथा
ऽबुधैः ४७ ॥

त्वर्थश्च धियः क्रिया उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानाती त्युच्यते तथा चैतन्यमाध्यस्य तत्र बुद्धिरिहोच्यते इति आत्माभास इति बहुव्रीहिः धियो ऽन्तःकरणस्य तदेवाह उभयं चेति मृषा चेति आभासबुद्धिगतक्रियाणां मिथ्यात्वात् अयं व्यवहारोऽपि मिथ्येत्यर्थः एवं च साभासबुद्धिगतद्रष्टृत्वस्याविच्छिन्नेऽपरिच्छिन्नेऽविकारि णि साक्षिणि बुद्धितादात्म्यापन्नाभासतादात्म्याध्यासेनारोपः तथा जीवो नित्यः स त्य इत्यादिव्यवहारात् जीवत्वमपि तत्रारोप्यत इत्यर्थः ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १९

आभासमादायततत्तथाव्यवहारसंभव इत्याह आभास इति तस्या मृषाभासनविद्याका
र्यत्वात्तुतथाव्यवहारस्य तमादायनोपपत्तिरित्यर्थः नद्वैताग्मस्वमतिमिथ्यैवात्रद्वैता
र्तत्वमभादित्येवं सर्वसिद्धबाधानुभवात् अतएवासावविद्याकार्यो जीवाख्य मोक्षमादष्टोस्य
त्वव्याध्यासिकं तत्त्वं वास्तवमिति बोध्यं आभासासत्यत्वं चाकदेप्रपंचितं वित्तरभयाद्वेहोच्य
ते ननु तन्तेचैविध्यंकिंचितवास्तवंनेत्याह अविच्छिन्नं विच्छेदोभेदस्तद्रहितं नन्वेवं त्रिधा
चितिरित्यसंगतं तत्राह विच्छेद इति भेद इत्यर्थः विकल्पितः उपाध्यध्यासकृत इत्यर्थः

आभासस्तु मृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विक
ल्पितः ४८ अविच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभा
सस्याहमस्तथा ४९ ॥

एवं जीवानां त्रयस्याभेदोप्यध्यासकृत एवेति बोध्यं ४८ कल्पितभेदस्यैव प्रमाणाम
ह अविच्छिन्नस्येति अवच्छेदो भेदस्तद्रहितः आध्यासिकभेदवतः साभासस्याहमस्तत्त्वमस्या
दिवाक्यैः पूर्णेन ब्रह्मणा एकत्वं प्रतिपाद्यते तत्तथात्वं सति कल्पितभेदे सति उपपद्यते
इतिभावः सर्वथा भेदाभावे तथ्यानर्थक्यं वास्तवेपि भेदे तदानर्थक्यं वास्तवस्यावचनशाते
नाप्यनिवृत्तेरिति भावः अत्राविच्छिन्नस्य साहमह इत्यनेन त्वंपदार्थो दर्शितः पूर्णेनेत्यनेन तत्पदा

॥ २४ टीका

वे

श्री
प. दं.
टी.
८

एतदेव प्रश्नयन्न तदुपदेशफलमाह ऐक्येति आत्मनोर्जीवेश्वरयोः ऐक्यज्ञानं अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं य
देति कर्मानुष्ठानात् पापक्षये सत्यन्तःकषायकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति स्मृतेः यद्यभावः
जीवेश्वरयोरुपाधिभिन्नयोरैक्यं श्रुत्योच्यमानं बाधितं सत् तत्त्वंपदयोरुपाधिरहितेन लक्षण
याविंवभूतस्य शुद्धब्रह्मैक्यपरतया पर्यवस्यतीति बोध्यं एतच्चाकरे विस्तरेण प्रपंचितं महावाक्य
ज्ञानफलमाह तदेति तादृशज्ञाने सति निर्धर्मकब्रह्मेन चिन्मात्रतया तत्स्वरूपज्ञानात्तत्स्वरू
पज्ञानरूपाः अविद्या स्वकार्यैः प्रपंचैः सह नश्यत्येव न संशयः एतेन भ्रष्टबीजवत्कार्याजनन
सामर्थ्यमेव तस्याज्ञानेन क्रियते इति एतदाशयः तदुक्तमाचार्यैः सोयमित्यादिवाक्योत्थवि

ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः । तदाविद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः ५४

धातदि तं तयोत्पन्नेन भयायोरेक्यमाश्रयो लक्ष्यते यथा मायाविद्ये विहायैव उपाधी परजी
वयोः अखंडं सच्चिदानंदः परं ब्रह्मैव लक्ष्यते यथा सोयं देवदत्त इत्यादौ पूर्वानुभूतत्वरूपतत्ता
या इदानीमनुभूयमानत्वरूपेदंतायाश्च त्यागेन देवदत्तस्वरूपमात्रं लक्ष्यते मायाया हि समष्टि
रविद्याया व्यष्टिरूपत्वं बोध्यं श्रवणोत्तरज्ञानं मनननादिसंस्कृतांतःकरणादेव दृश्यते न यथा बुद्धी
तिस्मृतेः श्रुत्या मनननादिसंस्कृतया शास्त्राचार्योपदेशाशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्श
नकरणमिति गीताभाष्योक्तेश्चेति दिक् उक्तं च नारदीये तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानं मोक्ष ८
स्य साधनमिति श्रुतिरपि तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति ५४॥

ईदृशाज्ञानस्य सत्वे साधनमाह एतदिति मद्भक्त इति ऐतद्गर्भविशेषणं मद्भावे सत्याय
तेन भक्तेः कारणत्वं दर्शयन् भक्तिव्यतिरेके कार्यव्यतिरेकमाह मद्भक्तेति शास्त्रगर्तेषु शा
स्त्रबोधितक्रियाकलापरूपगर्तेषु ५१ ममात्मनः मद्रूपस्य चेतनस्य ५२ ५३ सर्ववेदा।

एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यते मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगर्तेषु मु
ह्यतां न ज्ञानं न च मोक्षः स्याज्जन्मशतैरपि ५१ इदं रहस्यं हृदयं ममात्मनो
मयैव साक्षात्कथितं तवानघ मद्भक्तिहीनाय शठाय न त्वया दातव्यमैन्द्रादपि
राज्यतोधिकं ५२ श्रीमहादेव उवाच एतत्तेभिहितं देवि श्रीरामहृदयं मया
अतिगुह्यतमं हृद्यं पवित्रं पापशोधनं ५३ साक्षाद्रामेण कथितं सर्ववेदान्त
संग्रहं यः पठेत्सततं भक्त्या स मुक्तो नात्र संशयः ५४ ब्रह्महत्यादिपापानि
बहुजन्मार्जितान्यपि नश्यन्त्येव न संदेहो रामस्य वचनं यथा ५५ योतिभ्र
ष्टोतिपापी परधनपरदारेषु नित्योद्यतो वा स्तेयी ब्रह्मघ्नमातापितृवधनि
रतो योगिवृंदापकारी यः संपूज्याभिरामं पठति च हृदयं रामचंद्रस्य भक्त्या यो
गीन्द्रैरप्यलभ्यं पदमिह लभते सर्वदेवैः सपूज्यं ५६ इति उमामहेश्वरसंवादे अध्या

त्मरामायणे श्रीरामहृदयंनाम प्रथमोध्यायः १

त्मप्रतिपाद्यार्थसारसंग्रहरूपं ५४ ५५ अतिभ्रष्टत्वोपपादकमतिपापीत्यादि सर्वदे
वैः पूज्यं पदं ब्रह्मलोकं स लभत इत्यन्वयः ५६ इति श्रीमत्सकलराजन्यपदद्वंद्वारुणसमा
र्थेत्यादि विरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतौ अध्या।

त्मरामायणसेतौ बालकांडे प्रथमोध्यायः १॥

श्री
अ रा
बा टी
८

अथ पार्वती शिवोक्तमर्थं नंदति धन्यास्मीति अतिसंदेहग्रंथिः यदि रामपरं ब्रह्म तर्
हिं कथं तस्य शोकादि यदि शोकादि मत्वा जीवः कथं तदोपास्यत्वमित्याकारो महान्सं
देहरूपा ग्रंथिः विछिन्न इत्यर्थः १ भवः संसारस्तमपहंति नाशयति तादृशं रामे तत्वामृ

पार्वत्युवाच धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि कृता
र्थास्मि जगत्प्रभो विछिन्नो मेतिसंदेहग्रंथि
र्भवदनुग्रहात् १ त्वन्मुखाद्गलितं रामतत्वा
मृतरसायनं पिबंत्या मम मनो देव न तृप्यति भवा
पह २ श्रीरामस्य कथा त्वत्तः श्रुता संक्षेप
तो मया इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्त
रेण स्फुटाक्षरम् ३ ॥ ॥

तरसायनं रामतत्वरूपामृतजनकमोदजनकं रसायनं पिबन्त्या मे मनो न तृप्यति ८
२ पुनर्विस्तरेण रामकथा पृच्छति श्रीरामस्येति स्फुटाक्षरमिति क्रियाविशेषणं ३

अथ महादेवस्तां कथां विवक्षुस्तत्र श्रोतृप्रवृत्तये तत्फलं तावदाह शृण्विति आत्मविदित अध्यात्म
सर्वात्मसत्त्वं तत्त्वं तयासि तयास्थितस्य रामस्य चरितं ततस्तद्गुणाननुरूपकाव्यं ४ तापत्रयं अध्यात्मि
काधिभौतिकाधिदैविकाख्यदुःखत्रयं तत्राद्यं रोगादिजं कामक्रोधादिजं द्वितीयं चौरादि
निमित्तं तृतीयं ग्रहपीडादिनिमित्तं ५ कथां शृणोति भूमिर्विवर देवगणान्नो भारेण

श्रीमहादेव उवाच शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत्
अध्यात्मरामचरितं रामेणोक्तं पुरा मम ४ तदद्य कथयिष्यामि
शृणु तापत्रयापहं यच्छ्रुत्वा मुच्यते जन्तुरज्ञानोत्थमहाभयात्
प्राप्नोति परमामृद्धिं दीर्घायुः पुत्रसन्ततिं ५ भूमिर्भारेण मग्ना द
शावदननमुखाघौघवद्दानवानां धृत्वा गोरूपमादौ दिविजमु
निजनैः साकमब्जासनस्य गत्वा लोकं रुदन्ती व्यसनमुपगतं
ब्रह्मणे प्राह सर्वं ब्रह्मा ध्यात्वा मुहूर्तं सकलमपि हृदावेदयो ६

भूमिः भाराधारजले मग्ना गोरूपं धृत्वा देवादिभिः सहाब्जासनस्य ब्रह्मणो लोकं गत्वा ब्रह्मणे उ
पगतं स्वयं प्राप्तं सर्वं व्यसनं प्राह स च मुहूर्तं ध्यात्वा सकलं दुःखकारणं तन्निवृत्तिकारणं
च हृदावेत् अजानात् तत्र हेतुः अपरोक्षात्मकत्वात् सर्वसमष्टिरूपत्वात् इत्यर्थः ६

श्री.
भ.रा.
बा.टी.
१९

तस्मादिति अनंतरमिति शेषः तदनंतरं ध्यानानंतरमित्यर्थः देव्या च भूम्या च सहित इति
शेषः अखिललोकस्य त्रस्य सर्वांतर्यामिनामित्यर्थः सर्वाण्येवात्मा इति श्रुतेः अजरं एष
महतात्मा जर इति श्रुतेः सर्वज्ञं यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः ईशं एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः

तस्माज्जीवसमुद्रतीरमगमद्ब्रह्मास्तु देवैर्वृतो देव्या चाखिललोकपालस्य मजरं
सर्वज्ञमीशं हरिं भूत्वा श्रुतिसिद्धनिर्मलपदैः स्तोत्रैः प्रणामोऽस्तु वै भक्त्या गद्गद
याभ्यो गीर्भिर्विमलैः तानं देवाश्च वृतः ७ ततः स्फुरत्सहस्रांशुसहस्रसदृशप्र
भः आविरासीद्धरिः प्राच्यां दिशां व्यपनयन्तमः ८ कथंचिद्दृष्टवान्ब्रह्मा
उद्दंधामकृतात्मना इन्द्रनीलप्रतीकाशं स्मितास्यं पद्मलोचनं ९ किरीटहा
रकेयूरकुण्डलकटकादिभिः विभ्राजमानं श्रीवत्सकौस्तुभप्रभयान्वितं १०
लवद्भिः सनकाद्यैश्च पार्षदैः परिवेष्टितं शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितं ११

हरिं हरामयं हि संसारं तेनाहं हविर्भागं क्रतौ तथा वर्णोऽस्मि मे हरिरियं तस्मात्तस्माद्धरिरहं स्मृत
इति स्मृतेः श्रुतिसिद्धनिर्मलहरिविलस्य भूतपदस्तोत्रैः प्रणामोऽस्तु वै स्तोत्रैरित्यर्थः भ
क्तिनम्रलिकेवव गद्गदवाणीभिर्भक्तिजिताद्देवानां देवा गीर्भिर्विमलैः ७ सहस्रांशुस
हस्रसदृशप्रभः ८ अकृतात्मनां ज्ञानहीनानां तेजोराशिं नाकथंचिद्दर्शनं ९ १० पार्षदाः

१९

स्वर्णवर्णावरंयीतांवरं १२ १३ प्राणाः क्रियाशक्तिप्रधानोंशः तेन कर्मेन्द्रियसंग्रहः बु
द्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि आत्मा मनस्तैः करणभूतैर्नतोस्मि कर्मपाशान्मम त्वमिर्यत पदं हृ
दि चिन्त्यते इत्यन्वयः १४ गुणमय्या सत्वरजस्तमोगुणप्रपञ्चया मायया सविवया जगत्सृ
जसि तेन सृष्टिवाहिनातेलोपाः हे स्वेष्टत्वाद्यभिमानेन तत्र हेतुगर्भविशेषणं आनंदात्म

स्वर्णयज्ञोपवीतेन स्वर्णवर्णांवरेण च ॥ श्रिया भूम्या च सहितं गरुडोपरि सं
स्थितं हर्षगद्गदया वाचा स्तोतुं समुपचक्रमे १३ ब्रह्मोवाच नतोस्मि ते पदं दे
व प्राणबुद्धीन्द्रियात्मभिः यच्चिन्त्यते कर्मपाशाद्धृदि नित्यं मुमुक्षुभिः १४ मा
यया गुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लुंपसि जगत्तेन न ते लेप आनंदात्मभवात्मनः
१५ तथा शुद्धिर्नदुष्टानां दानाध्ययनकर्मभिः शुद्धात्मनां ते यशसि सदा भक्ति
मतां यथा १६ अतस्त्वां विश्वमेकं मुक्ष्वितदोषापनुत्तये स्वधांतर्हृदये नित्यं मु
निभिः सात्वतैर्हितः १७ ॥

भवात्मनः आनंदाभिन्नात्म भवरूपआत्मा यस्य तस्य एवं व
स्तु स्वरूपापरोक्षेण सर्वत्र मिथ्यात्वज्ञानात दभिमानरहित इति भावः १५ दुष्टानां मलिना
त्मः करणानां शुद्धात्मता शुद्धान्तःकरणानां ते यशसि गुणकीर्तने १६ सात्वतैर्भक्तैर्हृ
तौ नर्हृदये स्वधा टश्लात्वां वाञ्छर्मे चित दोषापनुत्तये स्मितिशेषः १७ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
अ रा स्वार्थसिद्ध्यर्थं स्वकर्तव्यत्वेन स्वप्नादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानिभिः ज्ञानेच्छुभिः १८ सपत्निवत् आश्रयो हृदयः
बा टी सपत्नीवदित्यर्थः १९ यतः स्वचरणाभक्तेषु त्वल्लक्ष्मीतोऽप्यधिका भक्तिः प्रीतिर्यतः सारवेदिन
२० स्त्वद्भक्ताः स्वचरणयोर्भक्तिमेवाभिवाञ्छन्ति २० अत इति यतस्ते भक्तिरेव संसाररोगभेषजं अत

ब्रह्माद्यैः स्वार्थसिद्ध्यर्थमस्माभिः पर्युपासितः अपरोक्षानुभूत्यर्थं ज्ञानिभिर्हृदि भा
वितः १८ तवाङ्घ्रिपूजानिर्माल्यतुलसीमालया विभो स्पर्द्धते वक्षसि पदं लब्ध्वापि श्री
सपत्निवत् १९ अतस्त्वत्पादभक्तेषु तव भक्तिः श्रियोऽधिका भक्तिमेवाभिवाञ्छन्ति
त्वद्भक्ताः सारवेदिनः २० अतस्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदास्तु मे संसाराम
तप्तानां भेषजं भक्तिरेव ते २१ इति ब्रुवन्तं ब्रह्माणं बभाषे भगवान् हरिः किं करो
मीति ते वेधाः प्रत्युवाचातिहर्षितः २२ भगवन् रावणो नाम पौलस्त्यतनयो
महान् राक्षसानामधिपतिर्मद्दत्तवरदर्पितः २३ त्रिलोकीं लोकपालांश्च बाधते
विश्वबाधकः मानुषेण मृतिस्तस्य मया कल्याणकल्पिता अतस्त्वं मानुषो भूत्वा

इत्यन्वयः २१ ब्रह्माणं हरिः किं करोमीति बभाषे अथ तं हरिं वेधाः प्रत्युवाचेति संबंधः २२ ।
रावण इति रावयामास लोकान् यतस्माद्रावण उच्यते इति भावः तोक्तेः माया ब्रह्मणा दत्ते
न वरेण दर्पितो हृष्टः तः वरश्च मनुष्यान् विना वध्यत्वरूपः २३ तदेवाह मानुषेणेति २४ २०

कश्यपस्य तपसा तोषितेन मे मया तस्मै वरो दत्तः यत्त्वं याचिष्यसि तत्तुभ्यं दास्यामीति कृ
तवरदानप्रतिज्ञ इत्यर्थः ततस्तेनाहं पुत्रभावाय याचितो मया च तत्तथेत्यंगीकृतमित्य
र्थः २५ अहं तस्य पुत्रतामेत्य पुत्रतां प्राप्स्यामीति संकल्प्य कौशल्यायामितरयोः सुमित्रा।
कैकेय्योरहमेवात्मानं च तद्धा चतुःप्रकारावयवसंस्थानैः रामलक्ष्मणभरतशत्रु।

श्रीभगवानुवाच कश्यपस्य वरो दत्तस्त
पसा तोषितेन मे याचितः पुत्रभावाय तथे
त्यंगीकृतं मया २५ स इदानीं दशरथो भूत्वा तिष्ठ
ति भूतले तस्याहं पुत्रतामेत्य कौशल्यायां शुभे दिने
२६ चतुर्धात्मानमेवाहं सृजामीतरयोः पृथक् यो
गमायापि सीतेति जनकस्य गृहे तदा २७ उत्पत्स्य
ते तया सार्द्धं सर्वं संपादयाम्यहं २८ इत्युक्त्वांत
र्दधे विष्णुर्ब्रह्मा देवानथाब्रवीत् विष्णुर्मा

घ्नेति चतुःप्रकारनाम भिस्तु सृजामि त्वत्या
सि वर्तमानमानसामीप्ये लट् २६ २७ योगमायेति योगो मत्संकल्पस्तद्वशवर्तिमायेत्यर्थः ना
हं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति गीतोक्तेः तया सार्द्धं तां समाहृत्य कार्याणि प्राप्य २८ २९

श्री० अ० रा० बा० टी० २१

ऽप्सरासंभवान् ऋक्षाणासंभवान् वानरानित्यर्थः ३० ३१ इतस्ततः पर्वतवनेषु ३२ ३३

स्वयंसृजध्वं सर्वेपि वानरेष्वप्सरासंभवा
न् विष्णोः सहायं कुरुत यावत् स्थास्यति
भूतले ३० इति देवान्समादिश्य समाश्वास्य
च मेदिनी ययौ ब्रह्मा स्वभवनं विज्वरः सुखमा
स्थितः ३१ देवाश्च सर्वे हरिरूपधारिणः स्थिताः
सहायार्थं मितस्ततो हरेः महाबलाः पर्वतवृक्ष
दायोधिनः प्रतीक्षमाणा भगवन्तमीश्वरं
३२ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहे
श्वरसंवादे बालकाण्डे द्वितीयो
ऽध्यायः २ रामायन
मो नमः॥

इति श्रीमत्सकलताविपदुहरणामर्थमन्त्यादिविरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिव
र्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतौ अध्यात्मरामायणसेतौ बालकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः २ २१

अथरामादिजन्ममाहात्म्येति १ २ सर्वदुःखायेतिमनुष्यलोकः पुत्रैर्लोकजयोनान्येन
कर्मणेतिश्रुते ३ ४ शांताभर्तारं शांतालोमपाददशरथस्यांगपतेरेतद्दशरथमित्र

श्रीमहादेवउवाच अथराजादशरथः श्रीमान्सत्यपरायणः अयो
ध्याधिपतिर्वीरः सर्वलोकेषुविश्रुतः १ सोनपत्यतदुःखेनपीडितोग्र
तमेकदा वसिष्ठंस्वकुलाचार्यमाहूयेदमभाषत २ स्वामिन्पुत्राः
कथंमेस्युः सर्वलक्षणलक्षिताः पुत्रहीनस्यमेराज्यंसर्वदुःखायक
ल्पते ३ ततोब्रवीद्वसिष्ठस्तंभविष्यंतिसुतास्तव चत्वारः सत्वसंप
न्नालोकपालाइवापराः ४ शांताभर्तारमानीयऋष्यशृंगंतपोधना
ने अस्माभिः सहितः पुत्रकामेष्टिंशीघ्रमा
चर ॥५॥ रामः

स्वकन्यानेनराज्ञानतोलब्धाखंडहितत्वेनकल्पितेत्याख्यायिकापुत्रकामस्य कर्तव्ये
ष्टिः पुत्रकामेष्टिः ५ ॥ ॥

श्री· अ रा· बा टी· २२

मुनिं ऋष्यशृंगं मंत्रिभिर्वसिष्ठाद्यैः ९ तप्तजांबूनदं हृतमन्नापहरणं स्वर्णां तदन्नां तिहुंव्यवा
डुभिः अयमेव प्राजापत्यं नरैर्विहितमाभिहाभ्यां गतं न पेतिवाल्मीकीये प्राजापत्यपाहेनो
नः ७ पुत्रीयं पुत्रायहिते ८ मुनिपाहलौ वसिष्ठऋष्यशृंगौ ४ ९ जरणभुः भूपातदि

तथेति मुनि मानीय मंत्रिभिः सहितं शुचि यज्ञकर्म समारेभे मुनिभि
वीतकल्मषैः ९ श्रद्धया हूयमानेग्नौ तप्तजांबूनदप्रभः पायसं स्वर्णपा
त्रस्थं गृहीत्वोवाच हव्यवाट् ७ गृहाणपायसं दिव्यं पुत्रीयं देवनिर्मितं
लप्स्यसे परमात्मानं पुत्रत्वेन न संशयः ८ इत्युक्त्वा पायसं दत्वा राज्ञे सो
तर्दधेनलः ववंदे मुनिपाहलौ राजा लब्धमनोरथः ९ वसिष्ठऋ
ष्यशृंगाभ्यामनुज्ञातो ददौ हविः कौशल्यायै स कैकेय्यै अर्धं मर्धं प्रय
त्नतः १० ततः सुमित्रा संप्राप्ता जरणभुः पौत्रिकं चरुं ११॥

छावती श्रुथ प्रभिकांतायामित्यन्तोयं ऽलवांतादागमशास्त्रानित्यत्वेन तगाभावे त्रसि शुधि
दृषितिपः कृतितिक्रो हूयमाने पौत्रिकं चरुमिति षष्ठभावः अर्थःपुत्रः प्रयोजनमस्य तादृशं व २२

स्वभागार्द्धं स्वभागश्च आत्मीयवाचीस्वीयस्वभागः स्वभागात्तदर्द्धं स्वदत्तस्य चतुर्थोभागइत्य
र्थः एवमग्रेपि वाल्मीकीयेपि कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा अर्द्धादर्द्धं द-
दौ चापि सुमित्रायै नराधिपः कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् प्रददौ चाव-
शिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिरिति श्लोकयोः कौ-
शल्यायै दत्तार्द्धादर्द्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै ददौ कौशल्यया दापितवानित्यर्थः कार्यः
अर्द्धादित्यत्र कस्यार्द्धादित्याकांक्षायामुपस्थितकौशल्यादत्तपायसार्द्धान्वयस्यौचित्या

कौशल्यातु स्वभागार्द्धं ददौ तस्यै मुदान्विता कैकेयी च स्वभागा-
र्द्धं ददौ प्रीतिसमन्विता उपभुज्य चरुं सर्वाः स्त्रियो गर्भसमन्विताः
१२

त अंतर्भावितण्यर्थस्य मानं चैतदेकवाक्यतैव एवं कैकेय्यै कौशल्यादत्तार्द्धादवशि-
ष्टमर्द्धं ददौ ततः कौशल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदर्द्धं तदर्द्धं विचार्य पुनरपि सु-
मित्रायै ददौ दापयामासेत्यर्थः अत्र चार्द्धायदाहृतिर्बोध्या एवं हि यत्नद्वयेन तस्यैकवाक्य-
ताभवति ततश्च भरतजनन्याः स्वतन्त्राधीनतौचित्येन एवमेवोचितं सेव्यसेवकभाव
लाभार्थं ततस्तत्तान्यनोपात्तस्य लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरविनाभावः तत्स्वभागार्द्धमिति यथा
कृतं न व्याख्यातं कालिदासोपि सतेजो वैष्णवं पत्न्यौ विभेजे चरुसंज्ञितं १२ ॥ ॥ ॥

श्री
प्र.रां.
बा.टी.
२३

द्यावापृथिव्योः प्रत्ययमहर्पमिति विवातपं अर्चितानस्यकौशाल्याप्रियाकेकयवंशजाश्रुतः
सभाविताताभ्यांसुमित्रामैकूदीश्वरं तेबङ्कतस्यचितते पत्न्यापत्नुमेहीतितः चरोरर्धार्धं
भागाभ्यांतामयोजय तामुभे साहित्प्रयवतायवत्या सीत्वपत्न्योरुभयोरपिदत्त्वाद्दं चरोर्
धार्धभागाभ्यामित्यस्यस्वस्वलब्धचरुभागादर्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः एवंचरामभरतौत्रि
वेशौलक्ष्मणशत्रुघ्नाविष्टसाधाविति सिद्धंवाल्मीकीयव्याख्यातारोकनकाचार्यश्रीरा
माचार्यवरैवमेवोचतुः अन्येतुतत्राख्यातारः कौशाल्यायैमध्यमायायसार्धं ददौततःया

देवताइववरेजतुः सभासाराजमंदरे दशामेमासिकौशाल्यासुषुवेपुत्रमङ्कतं ॥

त्रस्यादर्द्धार्धंसर्वेपायसचतुर्थांशसुमित्रायैदत्तवान्स्वयमेव ततःपात्रेवशिष्टस्यचतु
र्थांशस्यार्धंमध्यमांशाकैकेय्यैदत्तवान् ततःपुनरवशिष्टमर्द्धंमध्यमांशाहृयंपुनरपिसु
मित्रायैदत्तवानितियथाक्रमतयाहिणाव्याचक्षते तेषामेतद्विरोधोरामलक्ष्मणयोरेवभा
रतशत्रुघ्नयोर्देवैककवाक्यतायावीजालाभश्चावशिष्टाद्धंयदेकचित्यष्टीनतुहयः क्वचि
त्कमंधारयइतिवेषमयंच ॥ सभागाद्धमितिप्राप्तवत् १२ १३ ॥ २३

मधुमासे चैत्रे सितशुक्ले कर्कटे लग्ने पुनर्वसुनक्षत्रसहिते पुनर्वसुनक्षत्रसहिते इति कर्क
टलग्नविशेषणं ग्रहपंचके चंद्रबुधमतिरिक्तरविभौमगुरुभृगुशनिरूपं तदुच्चस्थानानि
च क्रमेण मेषमकरकर्कमीनतुलाख्यानि ४ एवं ग्रहाणामादपरस्य स्वाधीनत्वात् उच्चे
स्थानं स्फुटं इति मेषसिंतितेन सर्वेषामनन्तराणां महाचित्तपुष्पवृष्टिसमाकुले काले इत्यर्थः १५

मधुमासे सिते पक्षे नवम्यां कर्कटे शुभे पुनर्वसुनक्षत्रसहिते उच्चस्थग्रहपंचके ४
मेषं पूषणि संप्राप्ते पुष्पवृष्टिसमाकुले आविरासीज्जगन्नाथः परमात्मा सनातनः १५
नीलोत्पलदलश्यामः पीतवासाश्चतुर्भुजः जलजारुणनेत्रान्तः स्फुरत्कुण्डलमण्डितः
१६ सहस्रार्कप्रतीकाशः किरीटीकुंचितालकः शंखचक्रगदापद्मवनमालाविरा
जितः १७ अनर्घ्यहाराभरणः स्मेरवक्त्रस्मितचंद्रिकः करुणारससंपूर्णविशा
लोत्पललोचनः श्रीवत्सहारकेयूरनूपुरादिविभूषणः १८ दृष्ट्वा तं परमा
त्मानं कौशल्या विस्मयाकुला हर्षाश्रुपूर्णनयना नत्वा प्रांजलिरब्रवीत् १९॥

तत्र कौशल्यायै अनर्घ्यप्रथमं येन रूपेणाविर्भूतस्तद्रूपमाह नीलोत्पलेति १६ १७ अनर्घ्य
हाराभरणेति भक्ताय अनर्घ्यहाराभरणो यो हृदयस्थ ईड्यस्तस्य स्मेरविकासितहास्यचंद्रिकाय स्य सः स्मितं चे
ष्टिकं सितैर्गलैः कटाक्षैः सौष्ठवितैः आलक्षितलक्षितद्विजं धीरमतमानां स्मितं भवेदिति लक्षि

श्री· अ० रा० बा० टी० ४४

परमात्मा शुद्धबुद्धस्वभावः अच्युतः स्वस्वरूपात्कदापि न च्युतः शाश्वतं शिवमच्युतमिति श्रुतेः
अनंतः अनंतगुणाः नित्यत्वादंतरहित इति वा पूर्णः देशकालापरिच्छेद्यः पुरुषस्य उत्तमः स
र्वाधिष्ठानत्वात् ॥१॥ वाचां बुद्ध्यादीनामिंद्रियाणामगोचरं वदंति यतो वाचो निवर्तंते अप्रा
प्य मनसा सह इत्यादिश्रुतयः वागादिसर्वद्रष्टृत्वाच्च न तासां विषयः नहि घटादिप्रकाशको दी॥
पो घटादिविषयो भवति अत एव त्वामतींद्रियं वेदवादिनो वदंति तेन त्वां सत्तामात्रं सर्वत्र
स्वसंबंधात् सदिति व्यवहारोपपादकं सर्वाः प्रजाः सदायतना इति श्रुतेः ज्ञानैकविग्रहं॥

कौशल्योवाच देवदेव नमस्तेस्तु शंखचक्रगदाधर। परमात्माच्युतोनंतः पूर्णस्त्वं
पुरुषोत्तम ॥१॥ वदंत्यगोचरं वाचां बुद्ध्यादीनामतींद्रियं त्वां वेदवादिनः सत्तामात्रं ज्ञाने
कविग्रहं ॥२॥ त्वमेव मायया विश्वं सृजस्यवसि हंसि च सत्त्वादिगुणसंयुक्तः तुर्य एवामलः सदा॥

सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः वदंति ॥२॥ त्वमिति त्वमेव मायया सत्त्वादिगुणसंयुक्तः ततः गुणाब्रह्मवि॥
ष्णुरुद्रात्मकः सन् सृष्ट्यादिकरोषि तत्र रजःप्रधानो ब्रह्मा सत्त्वप्रधानो विष्णुः तमःप्रधानो रुद्रः
विश्वं सृजस्यादि इह त्वमपि पालनार्थं मे दुष्टनिग्रहं विना शिष्टपालनायोगात् परमार्थेन तु
निर्गुण एव त्वमित्याह तुर्य एवेति ततः गुणासंयुक्तो जाग्रत्आदित्रयापेक्षया चतुर्थः इत्यर्थः यद्वा जाग्र
त्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयविश्वतैजसप्राज्ञेभ्यस्तुर्य इत्यर्थः नवहि प्रज्ञं नांतःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञमि
ति श्रुतेः इयं हि गुणानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थातिरिक्तापेक्षिता अत एव सदामलः मायागुणास्पृ॥

४४

यमलत्वंस्वचितंनिर्विकारत्वमेवस्फुटयति करोषीवेति मायागतकृतिगत्यादिभिस्त
ह्यानिवभासि वस्तुतोविकारहीनत्वान्नकर्तेत्यादि अकुर्वन्सर्वंकुर्वन्निस्थितत्वेतिथा
वतः मायमासर्वशक्तित्वादजः सबकुथामनतइत्यभिःप्रक्ताः २३ तिर्विकारत्वेहेतुःश्रु
तिदर्शितइत्याह अप्राणाद्दतिदिव्योह्यमूर्तःपुरुषः सवाह्याभ्यंतरोह्यजः अप्राणोह्य
मानाःशुभ्रोऽक्षरात्परतःपरइति प्राणाद्युपाधिरहितः अतएवकृतगत्यादिरहितइति

करोषीवनकर्तात्वंगच्छसीवनगच्छति नत्वंगतोसिस्थितोसीवयथ्यसीवनन
रूपासि २३ अप्राणोह्यमलाःशुद्धइत्यादिश्रुतिरब्रवीत् समःसर्वेषुभूतेषुति
ष्ठन्नपिनदृश्यसे २४ अज्ञानधांतचित्तानांव्यक्तएवसमेयसा जडदेवनवृद्दृश्य
तेब्रह्मसोऽशःपरमाणवः २५ त्वमसमोदवसंभूतइतिलोकानविडंवसे भक्तेस्तु
पार्वश्यतेतदृष्टमेवचरह्यतम २६ भावः अस्तमत्रयाततःपरतःपरःतद्

णास्पृष्टःसर्वतःपरउत्कृष्टइतिश्रुतेरर्थः सर्वेभूतेषुसमःसन्नपिइत्यादिप्रतीतेःस
र्वज्ञानन्दलतत्वात् अतःसर्वत्रतिष्ठन्नपि २४ अज्ञानधांतचित्तानांअज्ञानरूपार्थकारव
चितैःयोयाषष्ठी तैर्नलक्ष्यसेसमेयस्मात्तत्वज्ञानांव्यक्तएवदृश्यतेत्वग्याव्युज्ञाब्र
ह्मदर्शिभिरितिश्रुतेः यस्यतवजडदेवब्रह्मांशःपरमाणुवाइवदृश्यते २५ सत्वमसोदव
संभूतइतिलोकानसमहात्म्यविडंवसेव्यापयसिएतत्सर्वंभक्तिपारवश्यादित्याहभक्तो।

श्री· अ ग· बा टी· २५

यद्यपितेमायया: पत्यादिपुमयामहिषयोक्तदेछावतीसंसाभ्माग्रदेथमामिलतयाप्यप्रुते
पादपादमूलमागतातानवि घ्याम्निविमुक्तयेइतिघोषः २७ एतत्तद्रूपंशंखचक्रगदाधरत्वविशि।
ष्टरूपं प्रासंघांतवमाह आवृणोविति २८ उपसंहारद्वहतवलौकिकमिति सर्वलोकेदृष्टु
मशक्यंतेजोमयत्वादित्यर्थः २९ ननुत्वातावरणार्थमेवंरूपपरिग्रहइतिचेत्तत्राह।

संसारसारावेमनापत्तिपुत्रथमादिषु भ्रमामिमाययातेयपादमूलमपायत्ता
२७ देवमद्रूपमेतत्समेसाटाातिपुत्रमानसे आवृणोन्नममांमायातवविश्वविमोहि
नी २८ उपसंहरविश्वात्मन्नेतद्रूपमलौकिकं दर्शयस्वमहानंदबालभावंसुकोमलं २९ ललितालिंगनालापैस्तदिष्यामसुतकदंतनमः श्रीभगवानुवाच यद्या।
दिष्टुतवास्तवत्ततद्भवत्तनान्यथा ३० अहं तवबलणाम्हवैभूमेर्भारापनुत्तये
प्रार्थितोवावमाहंतेमानुत्वमपागतः ३१ त्वयादरावधेनाह तयमानायितः
पुरा मत्सुग्रनाभिकोद्दिपणानयाकृतमनिदित ३२ ॥

ललातेति तमःयत्तानमूलंसंसारं ३० वदिष्टुरूपभवनेहेतुमाह अहंत्विति माव
धवत्समपागतः मानुषत्वंप्राप्तकुलमति: ३१ तर्हिप्रथमपदर्विंतयाह पूर्वतकृत्तमत्त।
आह त्वयेति अहंपुत्रेयत्स्थाज्ञावोमत्सुतत्व अतस्तन्मयकथिकर्तव्याकृतमित्यर्थः ३२

प्राक्तनतपसः फलभूतमेतद्रूपंत्वयादृष्टं ननुत्वद्दर्शनमात्रेण कृतार्थोस्मीतिआह मदिति
एवंरूपस्यममदर्शनमन्यैस्तुयोगिभिर्दुर्लभं विमोक्षायकल्पते चित्तशुद्धिद्वारातत्त्वमस्या
दिवाक्यजज्ञानसंपादकत्वेनेतिभावः ३३ भक्तानुग्रहार्थंतत्तद्ध्येयमायिकंभगवतो

रूपमेतत्त्वयादृष्टंप्राक्तनंतपसःफलं मद्दर्शनंविमोक्षायकल्पतेह्यन्यदुर्लभं ३३
संवादमावयोर्यस्तुपठेद्वाशृणुयादपि सयातिममसारूप्यंमरणेमत्स्मृतिंलभेत ३४
इत्युक्त्वामातरंरामोबालोभूत्वारुरोदह बालत्वेपीन्द्रनीलाभोविशालाक्षोतिसुंद
रः ३५ बालारुणप्रतीकाशोलालिताखिललोकपः अथराजादशरथःश्रुत्वापु
त्रोद्भवोत्सवं आनंदार्णवमग्नोसावाययौगुरुणासह ३६ रामंराजीवपत्राक्षं
दृष्ट्वाहर्षाश्रुसंप्लुतः गुरुणाजातकर्माणिकर्तव्यानिचकारसः ३७ कैकेयी
चाथभरतमसूतकमलेक्षणं सुमित्रायांयमौजातौपूर्णेंदुसदृशाननौ ३८
तदाग्रामसहस्राणिब्राह्मणेभ्योमुदाददौ सुवर्णानिचरत्नानिवासांसिसुर

रूपमाह बालत्वेपीति ३५ लालितास्तोषिता अखिललोकपाइंद्रादयोयेनसः पु
त्रोद्भवः पुत्रोत्पत्तिस्तद्रूपमुत्सवं ३६ राजीवंकमलंगुरुणेतिकरणेतृतीया जात
कर्माणि बहुवचनेननामकरणपर्यंतकर्तव्यषष्ठीपूजादिसंग्रहः ३७ ३८ सुरभीर्गाः ३९

श्री॰
अ॰ रा॰
बा॰ टी॰
२९

अगण्यनामकरणं नाम लम्बनं वेदयोगयति यस्मिन्निति विग्रहयानमत्तानेन सुज्ञानमाषेत
न्निमित्यस्मिन् योगिनो रमन्ते इत्येकः योगांतरमाह रमणात् भक्तानां वपुःसौंदर्येण रमणा
द्राम इत्यपि योगा इति शेषः रमणं रामः भावे घञ् तत्करोतीति णिच् रमय
तीति राम इति जंतादिश्च तथा च भक्तान् रमयतीति फलितोर्थः ४७ ४८ पायसांशात्स
रतः कौशल्यापायसांशाद्बालं लक्ष्मणं नामानुचरं कैकेयीपायसांशान्मच्छत्रुघ्नो भरतस्य

यस्मिन्नमंते मुनयो विद्ययाज्ञानविप्लवे तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ४९
भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्षणान्वितं शत्रुघ्नं शत्रुहंतारमेवं गुरुरभाषत ५० ल
क्ष्मणो रामचंद्रेण शत्रुघ्नो भरतेन च द्वंद्वीभूय चरंतौ तौ पायसांशानुसारतः ५१ रा
मस्तु लक्ष्मणेनाथ विचरन्बाललीलया रमयामास पितरौ चेष्टितैर्मुग्धभाषि ५२
तैः भाले स्वर्णमयाश्वत्थपर्णमुक्ताफलप्रभं कंठे रत्नमणिव्रातमध्यद्वीपिनखो ५३

नुचरदूत्यर्थः ५२ ५३ स्वर्णमयाश्वत्थपर्णस्य प्रांते संयुक्तानि यानि मुक्ताफलानि तैः प्रभं
या भासमानं रत्नमणीनां व्रातः समूहस्तन्मध्ये वर्तमानेन द्वीपिनखेन व्याघ्रनखेन तेना
चितं मंडितं यत्र व्याघ्रव्यालराजानां सिंहानां घोष महिषानृषभं भूषणेषु तमेदशेपरीक्षो
त्वरजीवितमिति तन्नखभूषणेषु व्याघ्रयाकारविचित्रनिषेधं नखमयोव्याघ्रोपघवयवनिषे॰ २९

स्वर्णे संघ्यमानि च हितानि रत्नानि यस्मिन् तत् अर्त्तेन हन्दास्य सटाल्लकमयचक्रफलेन वाका
रं भूषणं यस्य एतानि तत्र बालाङ्कञ्चि इति पादान्ते अर्थे तल्पः सिंजाना शब्दयुक्ता ये मणयस्त
द्युक्तैः मञ्जीरकटिसूत्राङ्गदैर्युक्तं मञ्जीरः पादभूषणं अंगदो बाहुभूषणं ४५ स्मितं स्मितयुक्तं
वक्त्रं यस्य स चासौ बालदशनश्च तं तर्णकाननुगो वत्सान् अनन्त बालगात्यानेवललितं ४६ ह

स्वर्णेयोः स्वर्णासंघ्यरत्नान्तसटाल्लकं सिंजानमणिमंजीरकटिसूत्रांगदैर्युतं
स्मितवक्त्रालयदशनं सिंदूरी मणिप्रभे अंगणे रिंगमाणं तं तर्णकाननुसर्वतः ४७
दृष्ट्वा दशरथो राजा कौशल्या समदे तदा भोजमाणो दशरथो राममेहीति चा
हूतेन ४८ आहूतोत्पतिह्रादैन प्रेमणा नायाति लीलया आनयेति च कौशल्यामं
हसा सस्मितानूते ४९ धावन्तपि न शक्नोति स्प्रष्टुं योगिमनोगतिं प्रहसन्स्वयं
मायाति कर्दमांकितपाणिना ५० किंचिद्गृहीत्वा कवलं पुनर्देव पलायते कौश
ल्या जननी तस्य मासि मासि प्रकुर्वती ५१ वायनानि विचित्राणि समलंकृत्य वरा
र्घ्वे अपूपान्मोदकान्संकुलाकर्णाकुलिकास्तथा कर्णादि सविविधा वर्षवृद्धौ

कौ हूतेति नाटश्री ततः पीठ इत्यर्थः ४७ प्रेमणा आहूतोपीति शेषः लीलया क्रीडया ना
नायातीत्यर्थः ४८ योगिमनोगतिर्योगिमनो विषयं कर्दमांकितपाणिनो पलक्षित इति
शेषः ४९ ५० पुत्रादिकल्याणार्हं द्विप्रस्थवा भद्रादीप मानसत्वविशेषा वायने वायना
नि प्रकुर्वती वर्धवृत्ति शेषः कर्णपाकुलाकर्णहारादयो भक्ष्यविशेषाः वर्षवृद्धिवर्षांते भदिनक

श्री० प्रा० वादी० २२

गृहकृत्यस्यागकारणे चापल्यमेव दर्शयति एकदेति मातरमंतिके मातुः समीपे इत्यर्थः द्वितीया
श्लोकसी ५२ गृहनत्तगृहनित्यर्थः गणकार्यस्यानित्यात्यागेणपोलक ५३ गव्यंवेदधिदुग्धं ५४

गृहकृत्यं तयात्यक्तं तस्य चापल्यकारणात् एकदा रघुनाथोसौ गतौ मातरमंति
के ५२ भोजनं देहि मे मातर्न स्मृते कार्यसक्तया ततः क्रोधेन भांडानि लकुटेनाहन
त्तदा ५३ भावस्थपात्रस्या नामगव्यं च नवनीतकं लक्ष्मणाय ददौ रामो भ्रातृप्राय
स्यात्कसे ५४ भ्रातृभ्याप दद्वौ पश्चाद्दधिदुग्धं यतश्चैवं च स्नेहेनैकस्थितं मात्रे हास्यकुर्व
प्रधाविता ५५ आगतौ तौ विलोक्याथ ततः सर्वैः ---- कौसल्याधावमानापि
वेलंतीपदेपदे ५६ रघुनाथं करे धृत्वा किं विनोदाच भाषिनी बालभावं समाश्रि
त्यमंदमंदं हसोद्दह ५७ ते सर्वे लालिता मात्रा गाढमालिंग्य यत्नतः एवमानंद
संदोहमयादानंदकारकः ५८ मायाबालवपुर्धारा रमयामास दंपती अथ कं
लेन ते सर्वे कौमारं प्रतिपेदिरे ५९ उपनीता वसिष्ठेन सर्वविद्याविशारदाः ध
नुर्वेदचनिरताः सर्वशास्त्रार्थवेदिनः ६० बभूवुर्जगतां नाथा लीलया नन्तु
रूपिणः लक्ष्मणोस्ति सदा राममनुगच्छति सादरं ६१

स्नेहं स्वपकारः मात्रे
कौशल्यायै ५५ ५६ ५७ ५८ दंपती कौशल्यादशरथौ कौमारं पंचवर्षाधिकं वे

नकरोतीत्यत्र हेतुरविकारीपरिणामहीन इति अविकारीत्यस्यैवव्याख्यानं परिणामही

भृत्यसेवकभावेन शत्रुघ्नो भरतं तथा रामश्चापधरो नित्यं तूणीबाणान्वितः
प्रभुः ६२ अश्वारूढो वनं याति मृगयायै सलक्ष्मणः हत्वाऽथ मृगान्सर्वा
न्पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ६३ प्रातरुत्थाय सुस्नातः पितरावभिवाद्य च पौर
कार्याणि सर्वाणि करोति विनयान्वितः ६४ बंधुभिः सहितो नित्यं भुक्त्वा मुनि
भिरन्वहं धर्मशास्त्ररहस्यानि शृणोति व्याकरोति च ६५ एवं परात्मा म
नुजावतारो मनुष्यलोकाननुसृत्य सर्वं चक्रेऽविकारी परिणामहीनो विचा
र्यमाणो न करोति किंचित् ६६ इति अध्यात्मरामायणे उमामहे
श्वरसंवादे बालकांडे तृतीयः सर्गः ३॥

न इति ६६ इतिश्रीरामवर्मणः कृतौ रामायणसेतौ बालकांडे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ ॥

श्री॰
अ॰ रा॰
बा॰ टी॰
२८

अथ रामं नेतुं विश्वामित्रागमनमाह कदाचिदिति रामं स्वमायया जातं साक्षात्सनातनब्रह्मसम्बं
गादित्यन्वयः १ शुचिरेणाशीघ्रं दर्शनाख्यवह्निना तत्र काले प्रत्युत्थाय वसिष्ठेन सम्मा
गमनहितोऽयमेवेति यावत् पूजनं सम्भिः कर्म २ नमस्कारीवनेन नम्रधीत्वात् मानं च

कदाचित्कौशिकोऽभ्यागादयोध्यां ज्वलनप्रभः द्रष्टुं रामं परात्मानं जातं ज्ञात्वा
स्वमायया १ दृष्ट्वा दशरथो राजा प्रत्युत्थाय यथाविधि वसिष्ठेन समागम्य
पूजयित्वा यथाविधि २ अभिवाद्य मुनिं राजा प्राञ्जलिर्भक्तिनम्रधीः कृता
र्थोऽस्मि मुनीन्द्राहं त्वदागमनकारणात् ३ त्वद्विधा यद्गृहं यान्ति तत्रैवायां
ति संपदः यदर्थमागतोऽसि त्वं ब्रूहि सत्यं करोमि तत् ४ विश्वामित्रोऽपि तं प्रीतः
प्रत्युवाच महामतिः अहं पर्वणि संप्राप्ते दृष्ट्वा यष्टुं सुरान्पितॄन् ५ ॥

दागमनरूपात्कारणादित्यर्थः ३ तत्रैव तद्गृह एव भगवद्रूपागमनस्य सकल
सकलसंपत्प्रतिबंधकदुरितनाशकत्वादितिभावः तत्करोमीति सत्यं ब्रवीमी
तिशेषः ४ दृष्ट्वा पर्वप्राप्तिं ज्ञात्वा सुरादीन्यष्टुं ५ ॥ २८

पद्मारभेतदेत्यन्वयः ६ नवश्रेयः तदेवतवश्रेयत्यर्थः ७ यश्छेत्यस्याविश्वामित्रवचोने
नवमित्यादि ८ ९ इतः मन्त्रनिधानात १० प्रत्याख्यातोयदीतिभवेष्यितीतिशेषः श्रेयो
नामविष्णोराहूतमरणाभावरूपं अमन्त्यमनिप्रत्याख्यानजपापेतन्मूलघातयच ॥ सु

१मै

पुत्रारभेतदादैत्याविघ्नं कुर्वन्तिनित्यशः मारीचश्चसुबाहुश्चपरेचान्येचराक्ष
योः ९ अतस्त्वयोर्वधार्थायजेष्ठरामप्रशस्यते लक्ष्मणेनसहभ्रात्रातवश्रेयो
भविष्यति ७ वशिष्ठेनसहाममन्त्र्यदीयतांयदिरोचते पपृच्छगुरुमेकान्तेराजा
चिन्तापरायणः ८ किंकरोमिगुरोरामत्यक्तुंनोत्सहतेमनः बहुवर्षसहस्रो
तेकष्टेनोत्पादितःसुतः ९ चत्वारोपिसमस्तुल्यास्तेषांरामोतिवल्लभः राम
स्तिष्ठतुवागच्छतुचेन्नजीवामिकथंचन १० प्रत्याख्यातोमुनिशापंदिशापदा
स्यत्यसंशयः कथंश्रेयोभवेन्मह्यमसत्यंचापिनस्पृशेत् ॥ वसिष्ठउवाच शृ
णुराजन्महत्देवगुह्यंगोपनीयंप्रयत्नतः रामोनमानुषोजातःपरमात्मासना
तनः १२ भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा सएवजातोभवनेकौशल्यायां
तवानघ १३ त्वंतुप्रजापतिःपूर्वंकश्यपोब्रह्मणःसुतः कौशल्यादितिर्देवमा
ताविततिरामः पूर्वंमुपिमान्वयपवेदानीपुनरपिमाषो जातइतिनकिंवसनातनोनिर्वि
कारत्वात्तदेवरूपायः परमात्मासएवब्रह्मणापुराप्रार्थितः सन्तवभवनेजातइत्य
न्वयः १२।१३ भगवदवतारयोग्यतामाहत्वंविति तपोतेकृतवैतो १४ ॥

श्री
म रा॰
बा टी॰
२५

प्र॰ ग्राम्यविषयौ ग्राम्यविषयानासक्तौ तेन ब्रह्मचर्यं सूचितं १५ १६ यो बाल्ये लक्ष्मणः शेषांशो
लक्ष्मणः स्मृतः १७ शंखचक्रगदाधृतः संबंधिनो चक्रांशहूताविति शेषः तौ भरतशत्रुघ्नौ जा
ताविति अर्थः १८ १९ २० प्रसन्नः हितो वरं स्पष्टं चितः २१ मधुवरदायेति प्रजापतये स्वाहेति का

अग्राम्यविषयौ विलक्षणज्ञानानेकतत्त्वपरौ तदा प्रसन्नो भगवान् वरदो भक्तव
त्सलः १५ तृतीयं वरमित्युक्ते वंमे पुत्रो भवामल इति तया याचितो भगवान् भूत
भावनः १६ तथेत्युक्त्वा पुत्रत्वेन जातो रामः स एव हि यः पूर्वं लक्ष्मणो रामानुगामी
भवान्वयत १७ जातो भरतशत्रुघ्नौ शंखचक्रगदाधृतः यो रामायापि सीतां
तिज्ञातां जनकनंदिनीं १८ विश्वामित्रोपि रामाय तां योजयितुमागतः एतद्गुह्य
तमं राम नवक्तव्यं कदाचन १९ अतः प्रीतेन मनसा एतद्विश्वाख्यकौशिकं प्रप
यस्वरमानार्थं रामायैवं सहलक्ष्मणं २० वशिष्ठेनैवमुक्तस्तु राजा दशरथस्तदा
हृतकृत्यमिवात्मानं मेने प्रमुदितान्तरः २१ आहूय रामरामेति लक्ष्मणेति च सादरं
आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय कौशिकाय समर्पयत् २२ ततोतिहृष्टो भगवान् विश्वामित्रः

देणां वसिष्ठोसि सहस्रायुषा सोजीवसारदः शतमिति वसिष्ठेनोक्तं मंत्रलिंगेन तस्य पुत्रायापर्हे
हिकरणातत्करणमितिबोध्यं २२ आगतो स्वसमीपं प्रामोरामलक्ष्मणौ २३ ॥ ॥ २५

गृहीतवायचयौजगामेत्यर्थः २४ बलामिति बलातिबलाविद्याभ्यां वीर्यसामर्थ्यसंपादनद्वारेणाधिका
बलं यद्दृहितन्तु पुनरुक्तिसंज्ञलिंगात् अतिबलातत्संकल्पमात्रादिष्टजनिकेत्याहुः २५ २६ अविद्या
यतत्विद्याद्वयं वचनमविचार्येत्यर्थः २७ सगुणाश्राद्रहृदेशं तेन मार्गेणयन्त्रमार्गेण २८ असह

गृहीतचापायतूणीरवन्तं — धनैयतौ किंचिद्देशमतिक्रम्य राममाहूय भक्तितः
ददौ बलां चातिबलां विद्ये देवनिर्मिते यया गृहणमात्रेण तत्क्षणादेव जायते
ततउत्तेयेवंगाते ताटकावनमागमन् विश्वामित्रस्तदा प्राह रामं सत्यपराक्रमं २९
अत्रास्ति ताटका नाम राक्षसी कामरूपिणी बाधते लोकमखिलं जहि तामविचारय
न् ३० तथेति धनुरादाय सगुणं रघुनंदनः टंकारमकरोत्तेन शब्देनापूरयद्वनं ३१
तच्छ्रुत्वा सहमाना नामा ताटका घोररूपिणी क्रोधसंमूर्छिता राममभिदुद्राव मेघ
वत् ३२ तामेकेन शरेणाशु ताडयामास वक्षसि पापात्विपितघोरा वमन्ती रुधिर
वक्र ३३ ततोतिसुंदरी यक्षी सर्वाभरणभूषिता शापात्विमुक्ता चता प्राप्ता सत्का राम
प्रसादतः ३४ नत्वा रामं प्रदक्षिण्य गता रामाज्ञया दिवं ३५ ततोतिहृष्टः परिरभ्य राम
मूर्ध्न्यवघ्राय विचिंत्य किंचित् सर्वास्त्रजालं सरहस्यमंत्रं प्रीत्याभिरामाय ददौ महर्षिः

मानेति छेदः क्रोधसंमूर्छिता अतिक्रुद्धा ३६ ३७ ततस्ताटकावधकर्मवशादतितुष्टो विश्वामित्रः
किंचित् विचिंत्य रामस्य गुरुत्वेनस्वस्य तत्काले सत्कि पदमाशियोग्यतालाभं विचार्येत्यर्थः अभिरा
माय रामाय सरहस्यमंत्रं सर्वास्त्रजालं ददावित्यन्वयः ३८ इति बालकांडे टीकायां चतुर्थः सर्गः ४

श्री·
अ·रा·
वा·टी·
३·

तत्रकामाश्रमे ताटकावधस्थानभूतेकामाश्रमात्सिकामस्यहृद्देशानंराज्ञासंपादके।
वने ताटकाभयाद्धेवमुनिसंकुले १ सिद्धाश्रमेविश्वामित्रवामस्थानंवामनाश्रमा

तत्रकामाश्रमे रम्ये कानने मुनिसंकुले उषित्वा रजनीमेकां प्रभाते
प्रस्थिताः पुनः १ सिद्धाश्रमं गताः सर्वे सिद्धचारणसेवितं विश्वामि
त्रेण संदिष्टा मुनयस्तन्निवासिनः २ पूजां च महतीं चक्रू रामलक्ष्मण।
योर्द्रुतं श्रीरामः कौशिकं प्राह मुनीन्दीक्षां प्रविशतु ३ दर्शयस्व
महाभाग कृतघ्नौ राक्षसाधमौ तथेत्युक्त्वा मुनिर्यष्टुमार
भे मुनिभिः सह ४ मध्याह्ने ददृशाते तौ राक्षसौ कामरू
पिणौ मारीचश्च सुबाहुश्च वव
र्षतू रुधिरास्थिनी ५ ॥ ॥

ख्यं तन्निवासिनः सिद्धाश्रमवासिनः २ ३ कुतः आगच्छतः कस्मिन्काले इतिशे
षः ४ ददृशाते दृष्टौ ५ ॥ ३

द्वौ वाणौ संदधे ईषत्कालान्तरं त्वेपि पुरा यदिव ६ जज्ञयौ तन्त्वमी पेसं एणौ योजनशतं स्थिरः।

रामोपि धनुरादाय द्वौ बाणौ संदधे सुधीः आकर्णपूर्णं समाकृष्य विससर्ज तयोः पृथ-
क् ५ तायां वेकस्तु मारीचग्रामयन्नशतयोजनं पातयामास जलधौ तदद्भुतमिभवा
वत् ७ द्वितीयोग्निमयो बाणः सुबाहुमजयत्क्षणात् अपरे लक्ष्मणेनाशु हतास्तद
नुयायिनः ८ पुष्पवृष्ट्या किरन्देवा राघवं सह लक्ष्मणं देवदुन्दुभयो नेदुस्तुष्टुवुः
स्सिद्धचारणाः ९ विश्वामित्रस्तु संहृष्टः पूजार्हं रघुनंदनं अंके निवेश्य चालिंग्य।
भक्त्या बाष्पाकुलेक्षणः १० भोजयित्वा सह भ्रात्रा रामं पक्वफलादिभिः पुराणवा।
कैर्मुनिभिर्निनाय दिवसत्रयं ११ चतुर्थेहनि संप्राप्ते कौशिको राममब्रवीत्।
राम राम महाबाहो तं दृष्टुं गच्छामहे वयं विदेहराजनगरे जनकस्य महात्मनः
तत्र माहेश्वरं चापमस्ति न्यस्तं पिनाकिना १२ ॥

सामान्योक्तो सीतिवाल्मीक्युक्तेः ७ अग्निमय आग्नेया सपुत्रं अजयत् हतवान् इति वा।
त् ८ ९ १० ११ १२ न्यस्तं तत्र नगराधिपराजि कस्मिंश्चान्यास्मै वनस्थापितं १३ ॥ ॥ ॥

श्री॰ रामा॰ वाटी॰ ३१

महात्मनमतिदृष्टं गंगासमीपगामिति गौतमाश्रमविशेषणं १४ यत्राहल्यातपश्चास्थितेत्य
न्वयः १५ नानाजंतुभिः नानाप्रकारैः स्वद्भ्रान्तिभिर्विहीनो गौतमशापादितिभावः १६ २ १७ त
पसाहरिमाराधयन्नस्थित इति शेषः १९ २० सुवासीनत्वा सत्कृतवान् तामहल्यां दर्शयित्वे

इत्यासितं महात्मानं पृष्टः सेवकेन च सत्कृतो निमित्ताभ्यां ययौ गंगासमीपगं १४
गौतमस्याश्रमं पुण्यं यत्राहल्यास्थिता तपः दिव्यपुष्पफलोपेतं पादपैः परिवेष्टितं १५
मृगपक्षिगणैर्हीनं नानाजंतुविवर्जितं दृष्ट्वोवाच मुनिं श्रीमान् रामो राजीवलोच
नः १६ कस्यैतदाश्रमपदं भाति भास्वच्छुभं महत् पत्रपुष्पफलैर्युक्तं जंतुभिः परि
वर्जितं १७ आह्लादयति मे चेतो भगवान् ब्रूहि तत्त्वतः १८ विश्वामित्र उवाच शृणु
राम पुरा ह्यत्र गौतमो लोकविश्रुतः सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठस्तपसाराधयन् हरिं १९
तस्मै ब्रह्माददौ कन्यामहल्यां लोकसुंदरीं ब्रह्मचर्येण संतुष्टः शुश्रूषणपराय
णां २० तया सार्द्धमिहात्सीद्गौतमस्तपतां वरः शक्रस्तां धर्षयितुमंतरप्रेप्सुरन्व
हं २१ कदाचिन्मुनिवेषेण निर्गते गौतमे गृहात् धर्षयित्वाथ निरगात् त्वरितं मुनिर

उपभोक्तुं यत्नत्वमन्यमान्मिथ्या हृदयं प्रेप्सुरासीदिति शेषः २१ गौतमे गृहान्निर्गते सति मुनिवे
षेण तद्गृहं प्रविश्य तामहल्यां धर्षयित्वोपभुज्य निरगात् मुनिरपि स्वगृहमगात् २२ ॥ ३१

स्वरूपेणास्यात्मनोगौतमस्यरूपेण दुष्टात्मन्निहेतमरूपधरत्वं २३ कामकिंकरंकाम
परवशंतयाअयुक्तकर्मकरमित्यर्थः २४ २५ २६ शिलायामिति लीनाभूत्वेतिशेषः

दृष्ट्वायांतंस्वरूपेणमुनिः परमकोपनः पप्रच्छकस्त्वंदुष्टात्मन्ममरूपध
रोधमः २३ सत्यंब्रूहिनचेद्भस्मकरिष्यामिनसंशयः सोऽब्रवीद्देवराजोऽहंपाहि
मांकामकिंकरं २४ कृतंजुगुप्सितंकर्ममयाकुत्सितचेतसा गौतमः क्रोधताम्रा
क्षः शशापदिविजाधिपं २५ योनिलंपटदुष्टात्मन्सहस्रभगवान्भव शप्त्वा
तंदेवराजानंप्रविश्यस्वाश्रमंद्रुतं २६ दृष्ट्वाहल्यांवेपमानांप्राञ्जलिंगौतमोऽब्र
वीत् दुष्टेत्वंतिष्ठदुर्वृत्तेशिलायामाश्रमेमम २७ निराहारादिवारात्रंतपः परममा
स्थिता आतपानिलवर्षादिसहिष्णुःपरमेश्वरं २८ ध्यायन्तीराममेकाग्रमनसा
हृदिसंस्थितं नानाजंतुविहीनोऽयमाश्रमोमेभविष्यति २९ पंचवर्षसहस्रेषु
बहुष्वेकेषुगतेषुच रामोदाशरथिःश्रीमानागमिष्यतिसानुजः ३० यदात्वदा
श्रयशिलांपादाभ्यामाक्रमिष्यति तदैवधूतपापात्वंरामंसंपूज्यभक्तितः ३१ परि
क्रम्यनमस्कृत्यस्तुत्वाशापाद्विमोक्ष्यसे पूर्ववन्ममशुश्रूषांकरिष्यसियथासुखं ३२

२७ २८ २९ ३० हृदयास्वयमेवशापांतमाह एवमिति त्वदाश्रयशिलांत्वदालयाश्रयशिला ३१ ३२

श्री॰ अ॰ रा॰ बा॰ टी॰ ३२

तदारितन्यभूतिस्त्वमेस्वाश्रमेऽग्रटपणा आलेइतिशेषः ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ चतुर्भुजमिति स्वस्पभग
वद्वनात्वमस्त्यायनायमेध्ये चतुर्भुजहस्पंकोशल्यामिवदर्शयितापुनर्हिभुजरूपेणोवासि

इत्युक्त्वा गौतमः प्रागाद्धिमवंतं नगोत्तमः तदाप्रभृत्यहल्या भूतानामदृश्या स्वाश्रमे शुभे ३३
तव पादरजःस्पर्शकांक्षा तत्रेयं व्रतशालिना अस्तेद्यापि रघुश्रेष्ठ तपो दुष्करमास्थिता ३४
पावयस्व मुनेर्भार्यामहल्यां ब्रह्मणः सुतां इत्युक्त्वा राघवं हस्ते गृहीत्वा मुनिपुंगवः ३५
दर्शयामास चाहल्यामुग्रेण तपसास्थितां रामः शिलापदा स्पृष्ट्वा तां चापश्यत्तपोधनां =
ननाम राघवोऽहल्यां रामोऽहमिति चाब्रवीत ततो दृष्ट्वा रघुश्रेष्ठं पीतकौशेयवाससं ३७
चतुर्भुजं शंखचक्रगदापंकजधारिणं धनुर्बाणधरं रामं लक्ष्मणेन समन्वितं ३८
स्मितवक्त्रं पद्मनेत्रं श्रीवत्सांकितवक्षसं ३८ नीलमाणिक्यसंकाशं द्योतयंतं दिशो दि-
शा दृष्ट्वा रामं रमानाथं हर्षविस्फारितेक्षणा ३९ गौतमस्य वचः स्मृत्वा ज्ञात्वा ना-
रायणं परं संपूज्य विधिवद्रामं अर्घ्यादिभिरनिंदिता ४० हर्षाश्रुजलनेत्रांता
दंडवत्प्रणिपत्य सा उत्थाय च पुनर्दृष्ट्वा रामं राजीवलोचनं ४१ पुलकितसर्वांगागि

रा इत्याह्यथस्तुतिरिति ३८ ३९ ४० हर्षेणजनितं यदश्रुजलं तद्युक्ते नेत्रांते यस्याः सा ४१ पुलकित ग्रसेत
मीत इंद्रेक्तनावितस्यमालुटिस्थानयेनपापोलगभावः उलयोरेक्यमितिनाल्लकाल्लकारोयां।

श्री॰ ३२

तेतवपादाब्जसंलग्नरजःकणात् तत्संबंधादहंकृतार्थोस्मि मत्कथायामस्मि अहोइत्याश्च-
र्येऽपरं स्वस्य कृतार्थत्वे हेतुमाह यत्तेपादपंकजपांकवादिभिस्तदलाभाद्धितमानसैः पी-
डितमानसैः सदास्पृष्टंविन्नतेतदहंस्पृशामीति च कृतार्थोस्मि ५१ अहोइत्याश्चर्येविचि-
त्रं वास्तवस्वरूपानन्तगुणांनवचेष्टितं यतः अयाणीयादोजवनोटहीतेति सुतेवेल्लतस्वरणा-
दिवर्जितोपि सन् संपूर्णः सर्वव्यापी मायी सन् आनंदमयः तत्स्वरूपोपि सन्नजगत् आत्मेति

हल्योवाच अहोकृतार्थोस्मिजगन्निवासतेपादाब्जसंलग्नरजःकणादहं स्पृशा-
मि यत्पंकजपांकवादिभिर्विमृग्यतेऽधितमानसैःसदा ५२ अहोविचित्रंतवराम
चेष्टितंमनुष्यभावेनविमोहयन्जगत् चलस्यजस्रंचरणादिवर्जितः संपू-
र्णआनंदमयोतिमायिकः ५३ यत्पादपंकजपरागपवित्रगात्राभागीरथीभ-
वविरंचिमुखान्पुनाति साक्षात्सएवममदृग्विषयेयदास्तेकिंवर्ण्यतेममपुरा-
तनभागधेयं ५४

मनुष्यबुद्ध्युत्पादनेनविमोहयन्मनुष्यभावेन चलस्यक्रियामात्रोपलक्षणमिदं विरोध-
भासोत्रऔपाधिकत्वेनतत्परिहारात् नन्वीदृशस्यमनुष्यभावः कुतस्तत्राहातिमायि-
कइतिसकलमायावृत्त्याअन्तर्बहिःसकलजगद्रूपेणापरिणमनसर्वोमाहामायावानित्य-
र्थः एवंचमुग्धमायिकमेवदर्शनवपाधीनंचलनादिकन्नवितस्वदितिभावः ५३ यत्पादेतिविस्मयःपा-

[illegible] ॥

श्री॰ य॰ टी॰ वा॰ टी॰ ३३

रमणीयदेहिनमित्यर्थः ४४ यस्य पादो विश्वं पादोस्य विश्वा भूतानि तिष्ठते तदेव पंकजं तस्य र
जः रज इव सारांशाः यथा कमले सौगंध्यसंपादकं तेषां तद्विद्यमानं रज एव सारं एवं विश्वस्य सत्ता
भावसंपादकत्तया ब्रह्मैव सारांशास्तान् रजस्त्वेन स्तुतिभिर्विमृग्यं श्रुतिशिरोरुहपोष्यनिपद्मस्य त्वा
नस्य तिभावः यत्रानंतनामधेयसारे नाम रामेति तस्य रसिकत्वाद्धेय प्रीतिमान भगवान् ऐश्वर्य
धर्मयशोलक्ष्मीज्ञानवैराग्यवान् यस्मात्मेषां ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियज्ञानवैराग्य

सत्पोवनाराममनुज्ञाकृतिंहरिं रमाभिधेयं रमणीयदेहिनं धनुर्धरं पद्मविशाल
लोचनं भजामि नित्यं न परान्भजिष्ये ४५ यत्पादपंकजरजः श्रुतिभिर्विमृग्यं यन्नाभिपं
कजभवः कमलासनश्च यन्नामसाररसिको भगवान्पुरारिस्तं रामचंद्रमनिशं हृदि
भावयामि ४६ यस्यावताररचितानि विरिंचिलोके गायंति नारदमुखा भवपद्म
जाद्याः आनंदजाश्रुपरिषिक्तकुचाग्रसीमा वागीश्वरी च तमहं शरणं प्रपद्ये ४७

योस्त्रैव षाण्णां भगानां तत्क्त्वोक्तेः उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां
च स वाच्यो भगवानिति तूक्तोवा ४८ विरिंचिलोके ब्रह्मलोके नारदमुखा ऋषयः भवपद्म
जाद्या देवाश्च यच्चरितं तस्य रणजानंदाश्रुभिः सिक्तकुचाग्रे उच्चके तपास्सीमनीमातृभा ३३
मीचयथा वागीश्वरी सरस्वती च गायतीति विन्यस्तेनान्वयः ४७ ॥

सोयंरामः परात्मापरः सर्वजीवेभ्यः प्रकृतेश्च अधिकआत्मा पुरुषः परिशयनात्पुरुषः
पुराणः सर्वदाविद्यमानः स्वर्थः एषस्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अनंतोविनाशी आद्यः सर्व।
कारणं परानुग्रहे परेषांसाधूनामनुग्रहे कर्तव्यतयाबुद्धिस्थसतिपरमसंदव।
त्वादिगुणलोकविमोहिनी मयातनुंतनविन्नरजनवन्यांचभौतिकींधत्ते सएवएषः राम

सोयंपरात्मापुरुषःपुराणएषस्वयंज्योति।
रनंतआद्यः मायातनुंलोकविमोहिनीयो।
धत्तेपरानुग्रहएषरामः ५८ अयंहिविश्वो
द्भवसंयमानामेकःस्वमायागुणविंबितोयः
विरिंचिविष्णीश्वरनामभेदान्धत्तेस्वतंत्रः
परिपूर्णात्मा ५९ ॥

उपासकानांमकार्यार्थंब्रह्म णोरूपकल्पनेतिश्रुतेः ५८
अयंहीतिविश्वस्यजगतउद्भवउत्पत्तिः संयमोलयश्चस्तासांपालनंमप्युपलक्षणंतेषां
स्वतंत्रःकर्तेतिपाणिनिसूक्तेः एकएवपरिपूर्णश्चायमात्मास्वमायागुणैर्बिंबितः।
सत्वतमःस्वविंबितः प्रतिबिंबितःसन्विरिंच्यादिनामभेदान् धत्ते रजोगुणोपहित
चैतन्यः सेवब्रह्मा सत्वगुणोपहितविष्णुः तमोगुणयुक्तं रुद्रइतिभावः ५९ ॥ ॥

श्री॰
ग्र टी॰
वा टी॰
३४

हेरम्ब तवाङ्घ्रिपंकजं श्रियाश्रितं श्रियत्वात् श्रियावत्सलितं लालितं च येनैकेन जगत्त्रयमाक्रा
न्तं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदमिति श्रुतेः यच्च तत्वज्ञाभिमानैर्मुनिभिर्ध्येयं तद्विष्णोः पर
मं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति श्रुतेः तस्मै नमोऽस्त्वित्यर्थः ५॰ जगतामिति आदिभूतः कारण
णभावादिभिभावः जगत्त्वं जगदन्तर्वादेन ब्रह्म जगदन्तर्वादेन त्वंपदोपायानब्रह्मात्मना विधीय
ते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिवत् तच्च जगतो मिथ्याभूतत्वेन ब्रह्मसमानाधिकरणपाल्पय पा

नमोऽस्तु हेरम्ब तवाङ्घ्रिपंकजं श्रियाश्रितं वत्सलालितं श्रियात् आक्रान्तमेकेन
जगत्त्रयं तु ध्येयं मुनीन्द्रैरभिमानवर्जितैः ५॰ जगतामादिभूत त्वं जगत्त्वं ज
गदाश्रयः सर्वभूतेष्वसंसक्त एको भाति भवान् परः ५१ ॥

तावपि तस्य प्रथमस्तत्वेन जगद्बाधफलकमात्मदोषः एवं जगदारोपाधिष्ठानं त्वमित्यर्थः
तदेवाह जगदाश्रय इति इमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति श्रुतेः वास्तव आश्रया
श्रयिभावो नास्त्येवेत्याह सर्वभूतेष्वसंसक्त इति एवं चासङ्गत्वेन तदधिष्ठानत्वमप्या ३४
रोपितमेवेति भावः अत एव भवानेकोऽद्वितीयो भाति प्रकाशते ५१ ॥

ॐकारवाच्यस्त्वं तस्य वाचकः प्रणव इति पातंजलसूत्रात् प्रवर्तीत्योमिति निरुपाधिक,
रूपकत्वगुणेन सतद्वाच्यः यद्वा अश्च उश्च मश्च ओमिति ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वेन सतद्वाच्य
त्वं गुणानादोन्मध्येन नाचस्थद्ब्रह्मस्वरूपत एवत्त्वं निर्बन्धं पदद्वयेपि यदापि सोहमि
ति पाठे सकारहकारलोपयित्वा ततः परसंधिं कुर्यात् पूर्वरूपं ततो सो प्रणवो भवेदिति रीत्या
प्रणवसाधनं तदापि अहमन्त्रवादेन तत्ताविशिष्टानयोरभेदप्रतिपादनात् सगुण एव

ॐकारवाच्यस्त्वं वाचामविषयः प्रमात वा
वाच्यवाचकभेदेन भवानेव जगन्मयः ५२ ॥

तदर्थः यद्वा सकारहकारलोपेन त्वं वा हं तयोः स्यागात् शुद्धमेव ब्रह्म तदर्थः अत्रशक्तिय
द्वादिप्रकारोन्यत्र किन्तु देणाप्रपंचितः तर्हि किं सगुण एवाह नेत्याह वाचामविषय इति नि
र्धर्मकत्वात् अन्यथा असंभवेन स्वतत्त्वं तु वाग्विषय इत्यर्थः नन्वेवं तस्य वाचकः प्रणव इ
ति पातंजलसूत्रासंगतिस्तत्राह वा चेति वाच्यवाचकभेदेन तत्कल्पनया भवानेव माय
याजगन्मय इति कल्पितभेदे कल्पितगुणोपेतश्च वाच्यत्वं शुद्धो वाचामविषय इति स्वत्रोपपत्तिभावः ५२

श्री। अ। रा। बा। टी। ३५

उक्तं जगन्मयत्वं मायिकमित्याह कार्येत्यादि कार्यं महत्तत्त्वादि कारणं मायारूपा मूलप्रकृतिः
कर्तृत्वं तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं फलं स्वर्गनरकादि साधनं कर्मादि
वेदादि एतद्भेदेन एकोऽपि त्वं बहुरूपया मायया उक्तं भेदैर्युक्त इव भासि उक्तं च विष्णुपुराणे
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति कर्ता क्रियाणां
स च इज्यते क्रतुः स एव तत्कर्मफलं च तस्य यत्स्रुगादि यत्साधनमप्यशेषं हरेर्न किंचिद्व्य।

कार्यं कारणकर्तृत्वं फलं साधनभेदतः एको विभासि राम त्वं मायया बहुरूपया ५३
त्वन्मायामोहितधियस्त्वां न जानन्ति तत्त्वतः मानुषं त्वाभिमन्यन्ते मायिनं परमेश्वर ५४
आकाशवत्त्वं सर्वत्र बहिरन्तर्गतोऽमलः असंगो ह्यचलो नित्यः शुद्धो बुद्धः सदव्ययः ५५
योषिन्मूढाहमज्ञा ते तत्त्वं जानामि कथं विभो तस्मात्ते शतशो राम नमस्कुर्यामनन्यधीः
५६

तिरिक्तमस्तीति ५३ नन्वीदृशोऽप्यहं हि लोको मां तथा किमिति न जानातीत्यत्राह त्वन्माय
यति त्वद्विषयया येत्यर्थः तदुक्तं विष्णुपुराणे माहात्म्यं च जगच्चेदं सदेवासुरमानवं अवि
द्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिन इति ५४ ननु तर्हि तादृश एवाहं नेत्याह आकाश
वदिति अचलो निष्क्रियः शुद्धो ज्ञानरूपः सत्सत्तारूपः नित्यत्वमनादित्वं अव्ययत्वमनन्त ३५
त्वं ५५ मूढ अज्ञानमोहगुणप्रधाना अतत्त्वाज्ञानस्त्वां कथं जानामीति भावः ५६ ॥

सक्तानिरंतरं ५७ पुरुषाध्यक्षसकलपुरुषमादितः हृषीकेश हृषीकाणामिंद्रिया-
णामधिष्ठातः हृष्यतिविषयैरितिहृषीकाणींद्रियाणिहृषीकेशभयप्रश्नेतिविस्मयमो-
क्तः भीतयाहल्यैतन्नामस्मृते नावजीवन्मृहाः यनस्थानेयस्यातर्यामि नयातत्रस्थित-
त्वान्नारायणः नयतीतिनरः प्रोक्तः परमात्मासनातनः नराज्जातानितत्त्वानिनाराणि।

देवमेयत्रकुत्रापिस्थितायापिसर्वदा त्वत्पादकमलेसक्ताभक्तिर्देवसदा
स्त्वमे ५७ नमस्तेपुंडरीकाक्षनमस्तेभक्तवत्सल नमस्तेस्तुहृषीकेश
नारायणनमोस्तुते ५८ भवभयहरमेकंभानुकोटिप्रकाशं करधृतशरचा-
पंकालमेघावभासं कनकरुचिरवस्त्रंरत्नवत्कुंडलाढ्यंकमलविशदा-
नेत्रंसानुजंराममीडे ५९॥

तितत्तोविद्धः तान्ये वचारयंतंतस्यतेननारायणःस्म-
तद्दतिमनः आपोनारास्तस्थितत्वाद्धानारायणः अस्यमंत्रस्यसंसारभयनाशकत्वोस्य-
रणात्तदुक्तं नृसिंहपुराणे नारायणायनमइत्ययमेवसत्यंसंसारघोरविषयसंहरणायमं-
त्रइति ५८ तदेवाह भवभयेतिभवभयं संसारभयं कालमेघोनीलमेघः ५९॥ ॥

साऽहल्या पतिं गौतमं ६१ ६२ ६३ मातृभ्रातृपितृघ्नानः भावस्पष्टः भोगैकवर्दः स्यात

त्कैवैवं पुरुषं साक्षात्ह्यग्रवं प्ररतःस्थितं परिक्रम्य प्रणम्याशु सानुज्ञा ययौ प
तिं ६१ अहल्यया कृतं स्तोत्रं यः पठेद्भक्तिसंयुतः स मुच्यतेऽखिलैः पापैः परंब्र
ह्माधिगच्छति ६२ पुत्राद्यर्थे पठेद्भक्त्या रामं हृदि निधाय च संवत्सरेण लभ
ते वंध्यापि सुपुत्रकं ६३ सर्वान्कामानवाप्नोति रामचंद्रप्रसादतः ६४ ब्र
ह्मघ्नो गुरुतल्पगोऽपि पुरुषः स्तेयी सुरापोऽपि वा मातृभ्रातृविहिंसकोऽपि स
ततं भोगैकबद्धादरः नित्यं स्तोत्रमिदं जपन् रघुपतिं भक्त्या हृदिस्थं स्मरन् ध्या
यन्मुक्तिमुपैति किं पुनरसौ स्वाचारयुक्तो नरः ६५ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामा
यणे उमामहेश्वरसंवादे बालकांडे पंचमः सर्गः ५ ॥ ॥

र इति च्छेदः अत्र संधिरार्षः ६५ इत्यध्यात्मरामायणे बालकांडे टीकायां पंचमः सर्गः ५ ३९

विश्वामित्र इति वयं गच्छाम इति प्राहेत्यन्वयः बहुवचनादेव रामलक्ष्मणयोरपि गमनक-
र्तृत्वं १ उक्तं त्वंमित्यागमपाशस्नानामित्यत्रादउभावः नाविकेन नौतारकेण २ दारुदृषदोः

सूत उवाच विश्वामित्रोऽथ तं प्राह राघवं सह लक्ष्मणं गच्छामो वत्स मिथि-
लां जनकेनाभिपालितो १ दृष्ट्वा क्रतुवरं पश्चादयोध्यां गंतुमर्हसि इत्युक्त्वा
प्रययौ गंगां समुत्तर्तुं सह राघवः तस्मिन्काले नाविकेन निषिद्धो रघुनंदनः २ ना-
विक उवाच क्षालयामि तव पादपंकजं नाथ दारुदृषदोः किमंतरं मानुषीकर-
णरेणुरस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ३ पादांबुजं ते विमलं हि कृत्वा
पश्चात्परं तीरमहं नयामि नो चेत्तरी सद्युवती मलेन स्याच्चेद्विभो विद्धि कुटुं-
बहानिः इत्युक्त्वा क्षालितौ पादौ परं तीरं ततो गताः कौशिको रघुनाथेन स-
हितो मिथिलां ययौ ४ विदेहस्य पुरं प्राप्त ऋषिवाटं समाविशत् प्राप्तं कौशि-
कमाकर्ण्य जनकोऽतिमुदान्वितः ५ पूजाद्रव्याणि संगृह्य सोपाध्यायः समाय-
यौ दंडवत्प्रणिपत्याथ पूजयामास कौशिकं ६

काष्ठपाषाणयोः मानुषीकरणरे-
णोरिति शिलारूपाहल्यायाः पादस्पर्शमात्रेण मानुदेहसंपादनात् ३ ४ प्राप्त विदेहस्य पु-
रं गत्वेति शेषः ऋषिस्थानमार्गं ५ सोपाध्यायः गौतमपुत्रशतानंदसहितः ६ ॥ ॥

श्री॰
अ॰ रां॰
वा॰ टीं॰
३२

७ ८ ९ १० मेनोदितः मयाप्रेषित इत्यर्थः ११ १२ १३ ते एहेहि जितं धनुर्द्रष्टुकाम इहानी।

पद्मकुङ्कुमवीथीदृष्ट्वा सर्वलक्षणसंयुतौ द्योतयन्तौ दिशः सर्वाश्चन्द्रसूर्याविवाप
रौ ७ कस्यैतौ नरशार्दूलौ पद्मपत्रायतेक्षणौ मनःप्रीतिकरौ मेद्य नरनाराय
णाविव ८ अथोवाच मुनिः प्रीतो हर्षयन् जनकं तदा पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ ९ मखसंरक्षणार्थाय मयानीतौ पितुः पुरात् आगच्छन्तावथैवास
रौ ताटकां विघ्नघातिनीं १० बाणेनैकेन हतवान् नोदितो मेऽतिविक्रमः ततो
ममाश्रमं गत्वा मम यज्ञविहिंसकान् ११ सुबाहुप्रमुखान् हत्वा मारीचं सा
गरेऽक्षिपत् ततो गङ्गातटे पुण्ये गौतमस्याश्रमे शुभे १२ गत्वा तत्राशिला
रूपा गौतमस्य वधूः स्थिता पादपङ्कजसंस्पर्शात् कृता मानुषरूपिणी १३
द्रष्टुं हल्यान मह्यं त्वत्तयास्य सुकृतं महाजितः इदानीं द्रष्टुकामोऽसौ त्वद्गृहे संस्थितं
धनुः १४ पूजितो राजभिः सर्वैर्दृष्टमित्यनुशुश्रुव १५ ॥

मागत इत्यन्वयः
१४ नच सर्वै राजभिर्दृष्टं दृष्टमेव न न तात कृत्स्नं ज्येष्ठं तमित्यन्वयः अपेक्षेवे अनेन क्षात्रमित ३२

दृष्टोत्यस्य धनुः कर्मयतः पितरं द्रष्टुमिच्छत्यतो योध्यांजिगमिषुरित्यन्वयः १६ मंत्रिणां

मंत्रितो दृष्टायराजेंद्र शैवं चापमनुत्तमं दृष्ट्वा योध्यां जिगमिषुः पितरं द्रष्टुमिच्छ
ति १६ इत्युक्तो मुनिना राजा हृष्टात्मा हृष्टवित्प्रजयः प्रेषयामास सद्धर्मे तेभिर्विधि
दृष्टेन कर्मणा १७ ततः संप्रेषयामास मंत्रिणो बुद्धिमत्तरं १७ जनक उवाच
पीतोऽस्मानयविशेषाच्चापरामाय दर्शय ततो गते मंत्रिवरे रामः कौशिकमब्रवी
त् १८ यदि रामो धनुर्धृत्वा कोपा रोपयेद्गुणं १९ तदा मया त्मजा सीता दी
यते राघवायहि तथेति कौशिको प्याह रामं संवीक्ष्य सस्मितं २० पीतोऽदर्श
य चापाग्र्यं रामायामिततेजसे एवं ब्रुवति मौनीषो आगता च्चापवाहकाः
२१ चापं गृहीत्वा विलिनः पंचसाहस्र संख्यकाः घंटाघात समायुक्तं मणिव
ज्रादिभूषितं २२ दर्शयामास रामाय मंत्री मंत्रवतां वरः दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टा
त्मा बध्वा परिकरं दृढं २३ गृहीत्वा वामहस्तेन लीलया नोलयन्धा
नुः आरोपयामास गुणं पश्यत्स्वाखिल राजसु २४ ॥

सदामात्यं १७ २० भौनीषोऽक्षविश्रेष्ठे २१ २२ परिकरं कटिवस्त्रबंधः २३ गु
णाज्या २४ ॥ ॥ ॥

श्री
अ रा
वा दी
३८

अखिलहृत्सारः अखिलप्राणिनां हिरण्यगर्भादीनां सकलब्रह्माण्डस्थानां हृत्सारो बलं
यस्य २५ मर्त्यं मनुष्यलोकं २६ २७ रघूद्वहमालिंग्य राजा नातिहृष्टो जात इति शेषः सी
तामातरो जनकपत्न्यः अतः पुराजिरे तदंगणे आगताः किमिति विस्मयप्रश्नादिति।

ईषदाकर्षयामास पाणिना दक्षिणेन सः बभंजाखिलहृत्सारो दिशश्चा
पूरयन् २५ दिशश्च विदिशश्चैव स्वर्गं मर्त्यं रसातलं तदद्भुतमभूत्तत्रा
देवानां दिविपश्यतां २६ आच्छादयंतः कुसुमैर्देवास्तुतिभिरीडिरे देवदुं
दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः २७ द्विधा भग्नं धनुर्दृष्ट्वा राजालिंग्य रघूद्व
हं विस्मयं लेभिरे सीतामातरोऽन्तःपुराजिरे २८ सीता स्वर्णमयीं मालां गृ
हीत्वा दक्षिणे करे स्मितवक्त्रा स्वर्णवर्णा सर्वाभरणभूषिता २९ मुक्ताहा
रैः कर्णपत्रैः क्वणच्चलितनूपुरा २९ दुकूलपरिसंवीता वस्त्रान्तर्व्यंजितस्त
नी रामस्योपरि निक्षिप्य स्मयमाना मुदं ययौ ३० ततो मुमुदिरे सर्वे राजा
दारास्सलेकाः गवाक्षजालरंध्रेभ्यो दृष्ट्वा लोकविमोहनं ३१ ॥

भावः विस्मयमद्भुतरसं लेभिरे मातरः २८ स्मितवक्त्रा स्मितवदना अर्थश्चायं च स्मितयुक्तं ३०
वक्त्रं यस्याः सा कर्णपत्रैः कर्णभूषणैः उपलक्षिते ति शेषः चलितं नक्वणन्नूपुरं यस्याः ३१ ॥

यस्याः साध्व्यार्थः समासः २९ निदिध्येत्यस्मात्लाकर्मे ३१ स्वकृतं लोकविमोहनेन रामंद
ष्ट्वामस्मदिवेद्दित्यन्वयः ३१ पत्रं संदेशप्रापकलेखं वत्पत्रसहितं हतं क्षितयर्थः ३२ यथारामा
गच्छति तथा पत्रं प्रेषयेत्यन्वयः सपुत्रकः भरतादिसहितः ३३ राजशार्दूल दशरथं रामस्य
यः विवाहकृत्यं रामकृतं तथनि भेषं ३४ गजाश्वरथपत्तय इति मध्यमपदलोपी समासः देह

ततोब्रवीन्मुनिं राजा सर्वशास्त्रविशारदः भो कौशिक मुनिश्रेष्ठ पत्रं प्रेषय सत्व
रं ३२ राजा दशरथः शीघ्रमागच्छतु सपुत्रकः विवाहार्थं कुमाराणां सदार
सहमंत्रिभिः ३३ तथेति प्रेषयामास दूतांस्त्वरितविक्रमान् श्रुत्वा रामकृतं राजा
हर्षेण महताप्लुतः ३४ मिथिलागमनार्थाय त्वरयामास मंत्रिणः गच्छन्तु मिथि
लां सर्वे गजाश्वरथपत्तयः ३५ रथमानयत क्षिप्रं गच्छाम्यद्यैव माचिरं वसिष्ठस्त्व
ग्रतो यातु सदारसहितोग्निभिः ३६ राममातृः समादाय मुनिर्मे भगवान्गुरुः एवं
प्रस्थाप्य सकलं राजर्षिर्विपुलं रथं ३७ महत्या सेनया सार्द्धमारुह्य त्वरितो ययौ आ
गतं राघवं श्रुत्वा राजा हर्षसमाकुलः ३८ प्रत्युज्जगाम जनकः शतानंदपुरोधसा

श्रुतिस्मृत्वेसेनां गंगाह्वे नरथिकानामेव ग्रहमेवं यहणानरथ्यादीनाम नो चनदोषः य
तेएवं सयाभेहस्य रथ्यपदातिभिरिति अल्यानरव्हचस्यभाष्यप्रयोगाः संगच्छतेर
तितेः ३९ राममातृकौशल्याद्यः प्रस्थाप्य नगराद्बहिः संप्रेष्य रथमारुह्य त्वरितयवसा
नयाम्साहेयाविन्यन्वयः ३० शतानंदपुरोधसा सहितेति शेषः यथाशीतलजनपाययया

सटीका ५८

बालकांड ५८ ॥

श्री

श्रीं म रा वा टीं ३९

फुल्लांबुजोपमं विकसितकमलसदृशं ४१ ब्रह्मानंदं गतः प्राप्य समाधाविति शेषः ४२ ४३
४४ वितानैर्वासः कृतमंगलामोदनेमंडपो चित्रिकाहस्तशाला ४५ समंवायेन संतर्कीर्णो ४६
सर्वासिन्योजीवद्भर्तृकाः यनकोनचकोनकन्यानिष्कवतो विभूषणो इति कोशात् हतोवि
नामकलत्वमाणोनामस्तुववंदे चवणोपितः तमोहर्षदेष्टापादयोनामवचूमस्त्र
वीत ४७ हिमाचलपर्यापनितेरामसमस्त्र फुल्लांबुजोपमं मनेरनत्रयहास्तवं संप
तमसमशोभत ४८ दृष्ट्वाकाशायमहानमालिंगच पुनः पुनः हर्षणामहतावि
ष्टो ब्रह्मानंदं गजोयथा ४९ ततोगनकराजेनतमंदिरे सन्निवेशितः शोभने स
वभोगाढ्ये सदारः सहतः सखी ५० शुभे दिने लग्ने समहूर्तेरनहूतमे प्रा
नयामास धर्मेणोरामं सुभ्रात्कंकनदा ५१ दृन्नुलंभसुवितानेर्वितारसतोर
णा मंडपैसर्वशोभाढ्यैमत्तापुष्पफलान्वितैः ५२ वेदविद्भिः सुसंवादे ब्रह्म
णैः स्वर्णभूषितैः सुवासिनेपुरिताभिः कटीभियाहते ५३ भेरीडंडभिति
वौधैगातनृत्यसमाकुले दि॰ व्यरत्नाचितेस्वर्णपीठेरामन्यवेशायत् ५४
भूषणं निष्कं तत्वके यासुताभिः भेरीडंडभीवाद्यविशेषोवितनोतिचपटीयोताव
तिसितो चर्मछन्नवृत्तविशाल गलवदनदयाभेरीवततलश्चमेवदेकाननाडंडभि वै

रितिवदंति रत्नाचितेरत्नखचिते ५५ ५५ ॥ ३९

रामस्योभयापार्श्वयोः स्थितं वसिष्ठं कौशिकं च यथाक्रमं संवेश्य वसिष्ठं ततः कौशिकमिति।
क्रमेणाप्सुजयितव्यत्वन्वयः ४८ सीतामानीय प्रयेहकवाससभार्यो जनकोरामं प्रतिपाद्यात
वसिष्ठं कौशिकं चैव शतानंदः पुरोहितः यथाक्रमं समं स्थाप्य वारामस्योभयपा
र्श्वयोः ४८ स्थापयित्वा सततऽग्निज्वालयन्वाय विधिभि सीतामानीय शोभाढ्यां
नानारत्नविभूषितां ४९ सभार्यो जनकः प्रायाद्धामे राजीविलोचने पादौ प्रक्षा।
ल्य विधिवत्तदापो मूर्द्ध्न्यधारयत ५० पाद्यतान्मूर्द्धि शार्वेण ब्रह्मणाप्यनिभिसदा
ततः सीतां करे धृत्वा साक्षतोदकपूर्वकं ५१ रामाय प्रददौ प्रीत्या पाणिग्रहविधा
नतः सीता कमलपत्राक्षी स्वर्णमुक्तादिभूषिता ५२ दीयते मेमया तात भवप्रीतो भ
व राघव इति प्रीतेमनसा तसां सीतां रामकरेर्पयत् ५३ सम्मोद जनको लक्ष्मी
दीराद्यिरिविविलसवे ऊर्मिलां चौरसीं कन्यां लक्ष्मणाय ददौ तदा ५४ तथैवा।
श्रुतकीर्तिं च मांडवीं भ्रातृकन्यके भरताय ददौ वेकां शत्रुघ्नायापरां ददौ ५५ चा।
त्वारोदारसंपन्ना भ्रातरश्शुभलक्षणाः विरेजुः प्रभया सर्वे लोकपाला इवापरे ५६
ततोऽब्रवीद्वसिष्ठाय विश्वामित्राय मैथिलः जनकः स्वसुतां दत्त्वा नारदेनाभिभाषितं ५७
इत्यन्वयः ४९ ५० याः तामाह्न्याः ५१ ५२ सीतानाम्नी मे सुता तात भवं दीयते प्रीतो भवे
ति अनेन निष्कामतया भावत्वीयते दानं क्रतवानिति सूच्यते ५३ रामकरे सीतामर्प
यन् जनको लक्ष्मीविलसवैपयनमसद्ग्रवः समोद ५५ भ्रातृकन्यके कुशध्वजकन्यके

श्री॰ म॰ रा॰ बा॰ ४॰

सीता सा तत्र लांगलाग्रक्षत भूविवरात् ५८ पुत्रिकाभावेन भाविता ध्याता ५९ महतीमहती
सेना विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती महती नारदस्य स्यात्तत्र तत्र कच्छपीनलेः ६०.६१.६२

यज्ञभूमिविशुध्यर्थं कर्षतो लांगलेन मे सीता मञ्जूषा समुत्पन्ना कन्यका शुभा
लक्षणा ५८ तामदान् महेष्प्रीत्या पुत्रिकाभावभाविताम् अर्पिता प्रियभार्यायै
पूर्णचन्द्रनिभानना ५९ एकदा नारदोभ्यागाद् विदेहमणिसंस्थिते रमायनम
हतीवीणां गायन्नारायणं विभुं ६० पूजितः सुखमासीनो मामुवाच स सखोन्वि
तः शृणुष्व वचनं गुह्यं त्वाभ्युदयकारणं ६१ परमात्मा हृषीकेशो भक्तानुग्रा
हकाम्यया देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं रावणस्य वधाय च ६२ जातो राम इति ख्यातो
मायामानुषवेषधृक् आस्ते दाशरथिर्भूत्वा चतुर्धा परमेश्वरः ६३ योगमाया
पि सीतेति जाता वै तव वेश्मनि अतस्त्वं राघवायैव देहि सीतां प्रयत्नतः ६४ ने
यम्यः पूर्वभार्येषा रामस्य परमात्मनः इत्युक्त्वा प्रययौ देवगतिं देवमुनिस्तदा ६५
तदारभ्य मया सीता विलोलेत्नी विभाव्यते कथं मया राघवाय दीयते जानकी
शुभा ६६ इति चिन्तासमाविष्टः कार्यमेकमचिन्तयं मत्पितामहस्त्वोहेभन्यासभृ

पत्रथी रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण ६३ ६४ एवं भार्या अनादिशक्तिः सैव विराड्
पश्चरणाद् स्वभार्या देवगतिं देवलोकमार्गे ६५ पितामहस्य हेतुनतदा दयौ धनुः ६७ ४

इति चिंत्ये त्वेकं पदमिति त्वया नानुपपाति इति विचार्य तथा कृतं यथा भूतेन तत्कृतमित्यर्थः ६८ ६९
यत्त्वया मिति तत्मे जन्म सफलमित्यन्वयः ७० त्वत्पादांबुजाग्राह्ये ७१ ७२ अधिरहिता अधिको

ईश्वरेणागुरादिष्टं गुरुणा हा हादनं तते धन्वेतत्त्वेणां कार्यमिति चिंत्य कृतं तथा ६८ सा
तायाताग्निस्रहार्याय सर्वेषां मान्वताषाने त्वत्प्रसादात् सति श्रेष्ठ रामो राजीवलोचनः ६९
प्राप्तो तोत्रधनद्रष्टुं पालितो ममनोरथः अद्य मे सफलं जन्म रामत्वामहमीतया ७० प
कामस्तनस्त्व पश्यामि भ्राजमानं रविं यथा त्वत्पादाम्बुधरो ब्रह्मा सृष्टिचक्रप्रवर्तकः ७१
बलिस्त्वत्पादसलिलं धृत्वा भूदिविनाधिपः त्वत्पादपांसुसंस्पर्शादहल्या भर्तृशाप
तः ७२ सद्य एव विनिर्मुक्ता कोन्यस्त्वत्तोधिरहिता ७३ यत्पादपंकजपरागपवित्रगा
त्रयोगिहृद्दे र्जितं भवभयं जितकालचक्रैः यन्नामकीर्तनपराजितदुःखशो
कादेवास्तमेव शरणं सततं प्रपद्ये ७४ ॥ ॥

इति तेत्यर्थः ७३ यस्य रामस्य पादपंकजपरागेण पवित्रं गात्रं येषां ते योगिहृद्दे भवभयं
संसारभयं जितदेवाः यन्नामकीर्तनेन पराजितदुःखशोकाः जाता इति शेषः ७४ ॥॥

श्री· रा·
बा· टी·
धा

दीनाराणामिति दीनारो रूपकैरष्टाविंशत्याय विकीर्तितः सवर्णो ममतितमो भागो रूपक इष्य
इति विसरुमोक्तेः कात्यायनस्तु कार्षापणाशब्देन भिन्नं विज्ञेयो धान्यको बुधः तेन च घाम्रवर्णो
तु दीनार उक्तो विंकुः सूत इति कार्षापणा दतिणस्यादिशाबोध्यः प्रवर्तते पणो निबद्धः पूर्वेसर्व
षोडशैव पणाः सवितिषोडशापणा रूप्यं दतिणास्य कार्षापणा इत्यर्थः प्रयुतदधासहस्र १५
इति दत्त्वा नृपः प्रादाद्वाच्वायनमहात्मने दीनाराणां कादिशानं यथा नामयुतं तथा
श्रेष्ठानां निखुतं प्रादाज्जातानां षष्ठ्युतं तथा पतीनां लक्षमेकं तु दासीनां च शतं ददौ १६
द्विव्याववराणि हारांश्च रत्नकाञ्चनमयान्मलान् सीतायै जनकः प्रादाल्लोकत्राङ्किहितं वत्स
लः २२ वसिष्ठादीन्समभ्यर्च्य भारतं लक्ष्मणं तथा पूजयित्वा यथान्यायं तथा दशरथं
नृपं १८ प्रस्थाप्य पाम्मा सभ्नृपो राजा मैरन्धुसत्तम सीतामालिङ्ग्य रुदतीमातनस्राच्च लो
चनाः १९ स्वश्रूश्च स्वगणपदानि त्यक्तामम नुब्रता पातिब्रतमपालं वा तिष्ठ वत्से यथासु
ख २० प्रयाणकाले रघुनन्दनस्य भेरीमृदङ्गानकतूर्यघोषैः सर्वा सिभेरी घनतूर्यघोषैः
समस्थिता भूत भयङ्करी भूत २१ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ६
निखुतं दशलक्षं १६ मन्त्रा रत्नमयोजलानं हाराणि त्वर्थः २२ पूजयित्वा यथोचितं यतह्र।
नैवित्यर्थः १८ १९ पातिव्रतं त्रणा युक्ता पतिव्रतां धर्म अङ्गीकृत्य नह्यत्यनादिकं पवर्त्तेति शेषः । ६
शीलयानाशु रिति शेषः २० आनकोदुन्दुभिः तत्पभृति तूर्यं सर्वचिह्न घोषः सर्वा मिनाभियो दिश ॐ धा
हैः संमूर्छितो मिश्रितः सेपाणिनां भयंकरा भूत चनेकायत्तालादि २१ इति षष्ठमः स

मैथिलात् मैथिलपुरात् घोराणि निमित्तानि अशुभसूचकाउत्पाताः १ २ ३ मृगा।

सूतउवाच प्रयगच्छति श्रीरामे मैथिलाद्योजन।
त्रयं निमित्तान्यतिघोराणि ददर्शनृपसत्तमः १ नत्वं
वसिष्ठं प्रपच्छ किमिदं मुनिपुंगव। निमित्तानि हृदृश्यन्ते वि
षमाणि समंततः २ वसिष्ठस्तमथ प्राह भयमागामि सूच्य
पुनरप्यभयं ते यच्छीघ्रमेव भविष्यति ३ मृगाः प्रदक्षिणं यान्ति।
पश्यत्वाभव सूचकाः इत्येवं वदतस्तस्य ववौ घोरतरोऽनिलः
४ मस्तुचूर्णं द्रूषि सर्वेषां पांसुवृष्टिभिरर्दयन् ततो ब्रजन्ददृ
शीग्रे तेजोराशिं समुपस्थितं कोटिसूर्यप्रतीकाशं विद्यु
त्पुञ्जसमप्रभं तेजोराशौ ददर्शाथ जामदग्न्यं
प्रतापवान् ५॥

स्वांप्रदक्षिणं यान्ति पश्येत्यन्वयः ४ मस्सृन्दर्शनशक्तिरहितानि कुर्वन् ५॥॥

श्री:
अ रा:
बाटी:
५२

६ अंतकं अंतकर्तारं कालमिव २ ७ ९ राजानमनाहत्य रहलमस्वा चेत्यन्वयः मेनाम्ना
मदीयनाम्ना प्रसिद्ध सन् पृथ्वीं चरामि अतो मन्नाम हारकं त्वामच्छेत्तुं इसि एवमपि त्वं विप

नील मेघनिभं प्रांशु जटामंडलमंडितं धनुःपरशुपाणिं च साक्षात्कालमिवांतकं ६
कार्तवीर्यांतकं रामं दृप्तं क्षत्रियमर्दनं प्राप्तं दशरथस्याग्रे कालमृत्युमिवापरं ७
तं दृष्ट्वा भयसंत्रस्तो राजा दशरथस्तदा अर्घ्यादिपूजां विसृज्य त्राहि त्राहीति चाब्र-
वीत् ८ दंडवत्प्रणिपत्याह पुत्रप्राणान्प्रयच्छ मे इति ब्रुवंतं राजानमनादृत्य
रघूत्तमं ९ उवाच निष्ठुरं वाक्यं क्रोधात्प्रचलितेंद्रियः त्वं राम इति नाम्ना मे चर-
सि क्षत्रियाधम १० द्वंद्वयुद्धं प्रयच्छाशु यदि त्वं क्षत्रियोसि वै पुराणं जर्जरं चापं
भंक्त्वा त्वं कत्थसे मुधा ११ अस्मिंस्त्वं वैष्णवे चापे आरोपयसि चेद्गुणं तदा युद्धं
त्वया सार्धं करोमि रघुवंशज १२ नो चेत्सर्वान्हनिष्यामि क्षत्रियांतकरो
ह्यहं इति ब्रुवति वै तस्मिन् चचाल वसुधा भृशम १३ ॥

त्वाभिमानस्वेतद्वंद्वयुद्धं प्रयच्छ ११ त्वमिषुन्द्धायोध्यतेपितावत्तपोऽस्त्येयावत्तेपरी-
तानशाप्तो वैष्णवचापारोपणेन तव बलं विज्ञाय त्वया योत्स्यामीत्याह तदा युद्धमसि
ति तत्रत्वासामर्थ्ये तव मदीय सकलवधः प्रसक्त इति भावः १२ १३ ॥ ५२

सर्वेषामपि चक्षुषां सर्वसंबंधि चक्षुषामित्यर्थः ४ लतां भेद्यं ५ लोकान् तपोर्जितान् परलो
कगतिमिति यावत् पादयुगं चरणयुगलं इह लोके तीर्थादिगतिमिति यावत् समाहत्य त्वा
नेन स्वस्य स्वरूपाविर्भावं सूचयति उक्तमेवार्थं स्फुटमाह अयमिति यथा त्वया अयं तदनेन तव

अधिकारो ऽथवा भूयात् सर्वेषामपि चक्षुषां रामो दाशरथिर्वीरो नीलोत्पलभार्गवहृता ४
धनुर्बाह्विघ्नतर्हु स्नाहरोप्य गुणासंजसा तूणीराद्बाणमादाय संधाया मूक्ष्मवीर्यवा
न् ५ उवाच भार्गवं रामं शृणु ब्रह्मन् वचो मम लक्ष्यं दर्शय बाणस्य ह्यमोघो मम सा
यकः ६ लोकान् पादयुगं वापि वद शीघ्रं ममाज्ञया अयं लोकः परो वाथ त्वया नो
त्वेन गम्यते ७ एवं व्याहि प्रकर्तव्यं वद शीघ्रं ममाज्ञया एवं वदति श्रीरामे भार्ग
वो विकृताननः ८ संस्मरन् पूर्ववृत्तान्तमिदं वचनमब्रवीत् राम राम महाबाहो जा
नीत्वां परमेश्वरम् ९ पुराणपुरुषं विष्णुं जगत्सर्गलयोद्भवं बाल्ये हं तप
सा विष्णुमाराधयितुमंजसा १० ॥

अयं लोकः परो वा गंतुं न शक्यते एवं तथा त्वं
प्रतिप्रकर्तव्यं मम वर्तते तच्छीघ्रं वदेत्यर्थः ७ विकृताननः प्राप्तपराभवत्वादिति शेषः ८
९ पुराणपुरुषं अनादित्वात् नवद्रा सर्वं शरीरं शयनाच्च विष्णुं व्यापकं अंतर्बहिश्च सर्वत्र अ
विष्णुं वा जगत्सर्गलयोद्भवं जगतः सृष्टिसंहारस्थितयो यस्मात् तयो यस्मात् तं १० ॥ ॥ ॥

श्री
प रा
बा टी
५३

फलितं फलसमर्थं जातं मद्विदं यो न मद्यपिदाश्च यथा त्वं योन ॥२३॥ तपसः श्रमः तपो हृयः
श्रमः शाहोसि वद्रुतिवत ॥२५॥ यस्याया त्वया त्वयि विद्यमानया त्वं प्रसादपिकया शान्त्या तेनो द
ईतानेन तव मया त्वयि तनमे तेजः प्रयायदाप्तुनवादास्य तदेतत्त्वयः २६ ब्रह्मणो दिनं चतुर्युग

चक्रतीर्थे शुभं गत्वा तपसा विष्णुमव्ययं अतोषयं महात्मानं नारायणमव्ययं ३
ततः प्रसन्नो देवेशः शंखचक्रगदाधरः उवाच मां वत्स श्रेष्ठं प्रसन्नोस्मि वरं कुरु । श्री
भगवानुवाच । शृणु तपसो ब्रह्मन फलितं तपो महत्तत् सद्य दशोन युक्तं त्वं हृष्यात
विपद्धताव २३ कार्तवीर्यं पितृहन्ता यद् अर्थं तपसा श्रमः ततस्त्वं समस्तहत्त्वं हृष्यात
विद्यमंडले २४ हत्वा भूमिकश्यपायदत्वा शांतिमपावह त्रेतायां देवदाशरथिर्भूत्वा
रामोहमव्ययः उत्पत्स्ये यदयाशान्त्या तदाइहुपासितं ततः सन्ते जंयुनवादास्य वयि दत्तं मय
युगा २६ तदा पश्चद्वलोके तितिष्ठ त्वं ब्रह्मणो दिनं इत्युक्त्वांतर्दधे देव तथा सर्वं कृतं मया २२
मृपव विसृज त्वं रामनाता सि ब्रह्मणा स्थितः मयि स्थितं तव तेजस्त्वयैव युनर्वादायितेः
प्रथमेक फलेन मया तीर्णोसि समत प्रभो ब्रह्मादिभिरलभ्य त्वं प्रकृतेः पारगो मतः २९

महत्ता ह्यं २७ सपवयुगम समव यदृपव २८ ममपतीतोसि मया प्रत्यभिज्ञातोसी त्वर्थः नतु मन्य मूल ५३
त्वभिज्ञायाः किमेवं दालभ्यं येने वंसंभ्रमस्तत्राह ब्रह्मादिभिरिति तदलभ्यत्वे हेतुः प्रकृतेः पार

जन्मादिषड्भावः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धते क्षीयते नश्यतीत्येवंरूपाः षड्भावविकाराः
त्वय्येतत्स्वरूपेणासतानेनातोऽज्ञानसंभवास्ते त्वयि न सन्ति अतस्त्वं निर्विकारोऽगमनादिविवर्जि
तश्चासि ३१ ननु तेजोहरणादिक्रियाया इदानीमेवोक्तेः कथं निष्क्रियत्वमत आह यथेति यथा
गृहे पद्मजलादि क्रियायाधिकं तथा त्वयि क्रियोपाधिकेत्यर्थः उपाधिमेवाह त्वदाधारेति अन्यान्य
तिवामायूहणातीति बहिर्विषया अभूत्वतेऽतः तया त्वदधीनमात्र त्वदाधारा चेति भावः ३१ उक्त
बहिर्विषयत्वमेव दर्शयति यावदिति साऽहं तत्स्त्वत्राह अविचारितसिद्धेति अनादिसिद्धाः

त्वयि जन्मादिषड्भावा न सन्त्यज्ञानसंभवाः निर्विकारोऽसि पूर्णस्त्वं गमनादिविवर्जितः ३१
यथा जले फेनजालं धूमो वह्नौ तथा त्वयि त्वदाधारा बहिर्विषया माया कार्यं जगत्प्रभो
यावन्मायावृता लोकास्तावत्त्वां न विजानते अविचारितसिद्धैषा अविद्या विद्यया विरोधिनी
अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिबिम्बिता चिच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते

विचारणैव सिद्धेति अनादिः सेति भावः सैव माया विद्या ब्रह्मज्ञानं तद्विरोधिनी तस्मिन्
सति न भवति तद्ध्यति प्रतिबध्नाति चातोऽविद्यापदेनोच्यत इत्यर्थः विद्याविरोधिनीति पा
ठे एकाचार्य्यपृथिव्यो हि तद्गतिरभियुक्ताः ३२ कार्यं जगत्प्रभोऽत्युक्तं तत्कार्यं दर्शयति अवि
द्येति आदिनेन्द्रियतत्संघातादि बुद्धेः तः करणे प्रतिबिम्बिता अनिर्वाच्येन संबन्धेन संबन्धेन
सांवद्धा चिच्छक्तिः प्राणादिप्रेरकत्वेन प्राणधारक तया जीव इत्युच्यते जीव प्राणधारणे इ

८८ ॥

श्री
रा. प्र.
बा. टी.
४४

ननुचिद्रूपत्वेऽक्रियस्यैवजीवस्यकर्तृत्वादिव्यवहारः कथमतआह यावदिति अभिमानोऽहमितिबु-
द्धिः यावद्विवेकाभावमूलकोदेहादिष्वात्मत्वेनाभिमानस्तावत्कर्तृत्वाद्यारोपेणतद्धानिरेवेत्य-
र्थः ३४ विशिष्टएवकर्तृत्वादीन्युक्तमर्थयतेक्तं तन्निषेधेनदृढइति आत्मनइति संसृ-
तिः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानकृतः संसारोनास्ति अपरिणामित्वादितिभावः एवंबुद्धेर्ज्ञा-
नंजडत्वादितिभावः तस्मात्द्वयंयुङ्क्त्वाऽहमितिबुद्ध्यागृहीत्वातत्रदेहदविवेकः संसारी
जीवः इतिप्रसिद्धकर्तृभोक्तृत्वादिरूपेणप्रवर्ततेव्यवहरति तदुक्तं नबुद्धेरेवबोधोऽस्तिना

यावद्देहमनःप्राणबुद्ध्यादिष्वभिमानवान् तावत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादि-
भाग्भवेत् ३४ आत्मनःसंसृतिर्नास्तिबुद्धेर्ज्ञानंनजात्विति अविवेकाद्द्वयंयुङ्क्त्वा
संसारीतिप्रवर्तते ३५ जडस्यचित्समायोगाच्चित्त्वंभूयाच्चितेस्तथा जडसंगाज्ज-
डत्वंहिजलाग्न्योर्मिलनंयथा ३६॥

त्मनोविद्यतेक्रियाइ. तोनान्यस्तस्यापिज्ञातीतितत्र
युज्यतइति ३५ नन्वेवंबुद्धेश्चितीसंज्ञानइतिपात्तनिष्पन्नचितव्यवहारानुपपत्तिरतआह
जडस्येति नन्वेवमहंतइतिव्यवहारानुपपत्तिरतआह तथाचितेर्जडसंयोगाज्जडत्वेम-
लनेमिथ्यान्यान्यधर्मेतिरोभावदृष्टान्तमाहजलाग्न्योर्यथाविद्युज्जलयोर्यथेत्यर्थः विद्युतः
प्रकाशज्ञानमपिमलस्याहृणोतिजलस्वरूपजडमपिजलस्याहृणा जलस्वरूपजडमपि
अग्निसंयोगाद्विद्युद्रूपेणप्रकाशरूपता माभातीत्यर्थः ३६ ॥ ४४

न त्वेवं यदि संसृतं तर्हि कथं मुच्यते तत्राह यावदिति संगसौख्यं संगाज्जायमानं सुखं न
विंदति न प्राप्नोति तावदित्यर्थः सौख्यमिति स्वार्थे ष्यञ् निवर्तेदिति परस्मैपदमार्षः २७
सतां संगेन लब्धया भक्त्या त्वां यदा जनाः समुपासते तदा तेभ्यो माया शनैर्मंदं याति अपसर
ति विद्ययाक्रांत्य जतीत्यर्थः अत एव सा तानवं प्रतिपद्यते २८ तव ज्ञानमभेदेन यत् तत्तु

यावत्त्वत्पादभक्तानां संगसौख्यं न विंदति तावत्संसारदुःखौघान्न निवर्तेन्नरः
सदा २७ सत्संगलब्धया भक्त्या यदा त्वां समुपासते तदा माया शनैर्याति
तानवं प्रतिपद्यते २८ ततस्त्वज्ज्ञानसंपन्नः सद्गुरुस्तेन लभ्यते वाक्य
ज्ञानं गुरोर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादाद्विमुच्यते २९ तस्माद्भक्तिविहीनानां कल्प
कोटिशतैरपि न मुक्तिशंका नैव सुख ‾‾‾‾‾ तथा ३० ॥ ॥

त्वः सद्गुरुस्तद्भक्तियाचनाते न लभ्यते तदनंतरं तादृशाद्गुरोः सकाशात् वाक्यं तत्त्वमसीति
वाक्यार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं लब्ध्वा त्वत्प्रसादाद्विमुच्यते आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः उपदेक्ष्यंति
ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्मृतेश्च २९ मुक्तिशंका मुक्तिप्राप्तिसंभावनापि न सुखं तथा न

श्री
ग्र रा
बाटी
४५

भक्तिकारणं भक्तिमत्संगः याभ्यां भक्तिमत्संगात्तज्जन्यभक्तिभ्यामविद्यासात्तत्त्वं परयाप्नुति
लिबानपश्यति ४१ तद्भक्तवत्तानेनुद्धृपामृतवर्षणशीलात्तदुपदेशात्स्वतेषां तत्त्वमर्थं सि
द्धं ४२ कारुणीकेतिसंबोधनं प्रकृतोपयोगाय ४२ तववाणाय भूयात् ब्रह्माणानामयं भूया

प्रतं त्वत्पादयुगलेभक्तिर्मेजन्मजन्मनि स्यादिति मतांसंगोः विद्यायाभ्यांविन
पश्यति ४४ लोकेवद्भक्तिनुदमात्वद्धर्मामृतवर्षिणः पुनंतिलोकमखिलंकिं पु
नः सकलाद्भवात् ४२ नमोस्तु जगतांनाथ नमस्ते भक्तिभावनः नमः कारुणा
कांतनतरामचंद्र नमोस्तुते ४६ दैवप्रयत्नकृतंगुणं मयालोकजिगीषया तत्सर्वं
तववाणाय भूयाद्राम नमोस्तुते ४४ ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः करुणामयः
प्रसन्नोस्मितवब्रह्मन् यत्ते मनसि वर्तते ४५ दास्येतदखिलंकामं माकुरुष्वात्र सं
शयं ततः प्रीतेन मनसा भारद्वाजो राममब्रवीत् ४८ यदि मेनुग्रहो राम तवास्ति
मधुसूदनः बहुसंगात्त्वत्पादे दृढाभक्तिः सदास्तु मम ४९ ॥

हित्यर्थः अनेन सर्वकर्मक्षयेण भक्तिं देहीति व्यंग्यं ४४ तद्ध्यंग्यं बुध्वा तदानं भगवानपि
जानीतमतइत्यादि ४५ अत्रत्वत्कामदाम ४६ सोपिभक्तिकारणं संपद्भार्थ्यपते यदीति ४५
मधुसूदनेनमात्मप्रतिबंधकमन्यकर्मनाशनेनैव समर्थ इति व्यज्यते ४७ ॥

विज्ञानन्त्वद्भेदसाक्षात्कारः इदंभक्तिफलं यदिकदाचिदिदंनस्यात्तर्हिअंतेमरणका
लेत्वत्स्मृतिरवश्यंभूयादितिलोकोपकारायप्रार्थ्यते अंतेयामतिःसागतिरितिन्याया

स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुभक्तिहीनोपिसर्वदा त्वद्भक्तिस्तस्यविज्ञानंभू
यादंतेस्मृतिस्तव ४८ तथेतिराघवेणोक्तःपरिक्रम्यप्रणम्यतं सु
जितस्तदनुज्ञातोमहेंद्राचलमन्वगात् ४९ राजादशरथोहृष्टो
रामंमृतमिवागतं आलिंग्यालिंग्यहर्षेणनेत्राभ्यांज
लमुत्सृजत ५० ततःप्रीतेनमनसास्वस्थ
चित्तःपुरंययौ रामलक्ष्मण
शत्रुघ्नभरतादेवसं
मिताः ५१॥

तत्स्मृतौतल्लाभोवश्यंभावीतिभावः ४८ ४९ मृतमिवागतंतत्रियकुलांतकात्पराव
र्तनेनतथासंभावनं उत्सृजत उदसृजदित्यर्थः अडभावआर्षः ५० देवसंमिताःदेवतु।

३
हि

श्री॰ अ॰ रा॰ वा॰ टी॰ ४९

युधाजितं संपूज्य भरतं शत्रुघ्नं चापि प्रेषयामास सेव्यत्वयः ५४ पौलोम्या पुलोमापत्य भूत।
या शच्या शक्रेण च देवमाने वेत्यर्थः ५५ साकेते अयोध्यायां लोकनाथैः प्रथिताः स

स्वां [illegible] भार्यामुपादाय ...... रे स्वस्वमंदिरे मातापितृभ्यां संहृष्टो रामः सीतास।
मन्वितः ५२ रेमे वैकुंठभवने श्रिया सह यथा हरिः युधाजिन्नाम कैकेयीभ्राता।
भरतमातुलः भरतेन समागम्य त्व राज्यं प्रीतिसंयुतः ५३ प्रेषयामास भरतं
राजा स्नेहसमन्वितः शत्रुघ्नं चापि संपूज्य युधाजितमरिंदमः ५४ कौशल्या
प्रमुखैर्देवीरामेणा सह सीतया देवमाने व पौलोम्या शच्या शक्रेण शो
भना ५५ साकेते लोकनाथप्रथितगुणगणो लो
कसंगीतकीर्ति श्रीरामसीतयास्त
खिलजननिकरानंदसंदोह
मूर्तिः

सिद्धा गुणगणाय स्यतः लोकैः सम्यग्गीता कीर्तिर्यस्य सकल जनसमूहस्यानंदसमू।
हरूपा मूर्तिर्यस्य सर्वतः पातु गुणानंदत्वात्तस्यैतिभावः ॥ ॥ ४९

श्री रा अ बा ५८

नित्यंश्रीः पराशक्तिर्यस्य अतएव निरवधिर्विभवः नित्यं मायाया या आवरणशक्तिरूपाया
निरासो यस्मात् मायासर्वस्यायं प्रत्यनावरिकेति भावः मायाकार्यं सर्वमनुसरति।

नित्यश्रीर्निर्विकारोनिरवधिविभवोनित्यमा
यानिरासोमायाकार्यानुसारीमनुजइवसदा।
भातिदेवोऽखिलेशः ५८ ॥ इतिश्रीमदध्या।
त्मरामायणेबालकांडेउमामहेश्वरसंवादेसप्त
मःसर्गः इतिबालकांडेसमाप्तः श्रीमहा
देवउवाच एकदासुखमासीनंरामं
स्वांतःपुराजिरे सर्वाभरणसं
पन्नरत्नसिंहासने
स्थितं ।१।

स तादृशः निःस्पर्शो व्याप्नोति ताटस्थः देवोऽपि अखिलेशोऽपि मायया एव यो मनुज इव भाति ५८
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे बालकांडे टीकायां सप्तमः सर्गः ॥७॥ ॐ शुभम् ॥ ५७

अध्यात्म रामायण बालकाण्ड ; अपूर्ण
४७ पत्रक ॥ ल० अ० १४ पं० ज० पृ०

ह० ल०